

DEBRECENI EGYETEM
BÖLCÉSZETTUDOMÁNYI KAR
MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI INTÉZET

**A magyar nyelvű szórványok beillesztésének
eljárásai XI. századi okleveleinkben**

Témavezető:
Dr. Tóth Valéria
egyetemi adjunktus

Készítette:
Szőke Melinda
V. magyar-latin

Debrecen, 2007

Tartalom

I. Bevezető.....	1
II. A garamszentbenedeki oklevél szórványainak szövegbelihelyzete.....	8
III. A XI. századi okleveleink megszővegezési eljárásairól.....	17
IV. Összegzés.....	37
V. Irodalom.....	39

I. Bevezető

1. Ha nyelvünk egykori történetét kívánjuk vizsgálni, akkor számos forráshoz nyúlhatunk, mint támponthoz, azonban a források közül a régi magyar nyelv vonatkozásában a **nyelvmelékeket** tarthatjuk a legértékesebbeknek. Mint az ismeretes, az ómagyar kor nyelvmelékeit 2 nagy csoportra oszthatjuk: a szórványemlékek és a szövegemlékek csoportjára. Szórványemlékeknek azokat a nyelvmelékeket nevezzük, amelyek „idegen nyelvű szövegbe elszórtan vagy tömegesebben beágyazva magyar nyelvi elemeket, rendszerint tulajdonneveket tartalmaznak”, a szövegemlékek pedig azok a nyelvmelékek, „amelyek magyar nyelven hosszabb gondolatsort fejeznek ki egymással összefüggő mondatokban” (BENKŐ LORÁND 1967: 38, 43).

1.1. A hazai szórványemlékek jelentős részét a jogi iratok, azaz **oklevelek** teszik ki, amelyek között alapítólevelek, adománylevelek, birtok- és vagyonösszeírások, illetve határjáró levelek stb. is találhatóak. Az oklevél „szűkebb értelemben véve meghatározott formák között kiállított írás, amely jogi természetű dolgot tartalmaz, tágabb értelemben azonban minden olyan hivatalos írás, amely a középkorban, vagyis Mo. esetében a mohácsi csatát (1526. aug. 29.) megelőzően kelt” (KMTL. 504).

1.2. A latin nyelvű **oklevélíráshunk** kezdete I. István uralkodásának idejére datálható, ám igazán jelentőssé a XII. század közepétől válik. Az oklevelek keletkezése a magyar királyi kancellária szervezetének működésével van szoros kapcsolatban, amelynek Szent István halála után bekövetkező megtorpanása az írásbeliségnek a XI. században bekövetkezett hanyatlásával magyarázható. Minthogy a nemesség nagy része is az írástudatlanok csoportjába tartozott, ők is a szóbeli bizonyítást helyezték előtérbe az oklevélkiállítás rovására, és mindezzel még azt is elérték, hogy a számukra veszélyt jelentő egyházat háttérbe állították. Az egyház azonban ezzel nem elégedhetett meg, ők az oklevelek fontosságát hangsúlyozva igyekeztek a királytól, magánosoktól kapott privilégiumaikat oklevéllel biztosítani. Ezzel magyarázható, hogy a XI-XII. században kevés a világi emberek számára kiadott oklevél. Kezdetben persze az egyházak számára kiállítottak száma is igen

csekély, s ilyen alacsony oklevélszükséglet mellett a kancellária szerve is feleslegessé vált (KNEZSA 1952: 9-10). A XII. század végén azonban megújult a kancellária szervezete, felvirágzása III. Béla alakjával, uralkodásával magyarázható, hiszen ő volt az, aki a királyi kancelláriát állandó jellegű szervezetté alakította, a kancellároknak mind nagyobb szerepet juttatva az oklevelek megszerkesztésében, bár az oklevelet nem ők írták, csupán a kor követelményeinek megfelelően átformálták (KNEZSA 1952: 11). Ő rendelte el azt is, hogy a királyi udvarban tárgyalt minden jogi ügyről kötelező oklevelet készíteni. Az ezen intézkedések nyomán megfigyelhető nagyfokú fellendülés miatt a XIII. század elejétől a királyi kancellária egyedül már nem tudott eleget tenni feladatainak, ezért az ország különböző területein, elsősorban egyre több *loca credibilia* (hiteles hely) alakult, amelyek az egyházzal szoros kapcsolatban álltak, káptalanok, prépostságok, szerzetesi konventek mellett létesültek (BENKŐ 1967: 40). Ezek a hiteles helyek tulajdonképpen a királyi kancellária helyi hatóságainak tekinthetők, tehát folytonos levelezés állt fenn e két szerv között. Ez a szoros kapcsolat nagymértékű egyöntetűséget alakított ki minden téren, mely megnyilvánult a magyar szórványok hangjelölésében is, ugyanis kialakult a kancelláriai helyesírás határozott, új rendszere (KNEZSA 1952: 13-14). Ezen intézkedések eredményességét, az oklevelezési gyakorlat fellendülését az oklevelek számának növekedésében is tapasztalhatjuk. A XII. század második feléig ugyanis alig 50 oklevéllel számolhatunk, míg ez a szám a XIII. századra az ezresek közelében jár.

1.3. Az oklevelek **jogi érvényességének** feltétele a valódiságuk, tehát az, hogy sem formailag, sem tartalmilag nem tüntetnek fel egyebet a valóságnál. Találkozhatunk ugyanis hamis oklevelekkel, amelyek között vannak egészen hamis oklevelek, és olyanok is, amelyeknek hamissága abban áll, hogy utóbb hozzáadtak vagy változtattak valamit a szövegükön, vagyis interpolálták. Gyakran az oklevelek nem eredeti külső és belső formájukban maradtak fenn, hanem csupán későbbi másolatokban (ehhez lásd még SZENTPÉTERY 1930: 7).

2. Azért tartottam fontosnak, hogy az oklevelezési gyakorlat kialakulásáról viszonylag részletesen szóljak, mert dolgozatomban magam is több oklevél segítségével kívánok megállapításokat tenni a XI. századi írásbeliségre vonatkozóan.

Az az oklevél pedig, amelynek kapcsán minderre vállalkozom a **garamszentbenedeki apátság** 1075-ből való **alapítólevele**. „Garamszentbenedek Bencés apátságát Bars m.-ben, a Garam folyó mellett, a hegyek között I. Géza király alapította Szt. Benedek tiszteletére, s 1075-ben birtokait összeíratta. I. Géza 1075-ös adománylevelét később II. István, majd II. András király megerősítette” (KMTL. 230). Ezen oklevél egyrészt koraisága, másrészt rendkívül gazdag szórványanyaga miatt megérdemli a kitüntetett figyelmet, viszont a szakirodalom sokáig hamis oklevélként tartotta számon. GYÖRFFY GYÖRGY is hamisként kezeli az oklevelet „Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza” című munkájának I. kötetében, egyértelműen erre utal ugyanis az oklevél keletkezési idejének a feltüntetésében a + jelzés (+1075/+1124/+1217) (1966: 443). SZENTPÉTERY IMRE nem foglal határozottan állást az oklevél hamis, illetve valódi volta mellett: „az oklevél, bár II. István és II. András átíró oklevelei aligha hitelesek, legalább formulás részeiben hitelesnek fogadható el, de kétségtelenül módosításokon ment keresztül” (1923: 8). GYÖRFFY GYÖRGY a „Diplomata Hungariae Antiquissima” I. kötetében (ahonnan az oklevél szövegét is merítettem) bőséges kommentárt is közöl az egyes oklevélszövegek mellett. A garamszentbenedeki oklevelet e kommentárban interpolálással történő hamisításnak áldozatul esett oklevélként említi. További magyarázatot, megokolást azonban nem fűz hozzá e helyütt sem. Az oklevelet az 1217-es átírásakor több birtokrész nevének betoldásával gazdagították, valamint az interpolálásra utal egyrészt az is, hogy egyes helynevek hol tövégi magánhangzóval (pl. *Fizegi, Borsu*), hol a nélkül jelennek meg az oklevélben (pl. *Fizeg, Bors*), másrészt az, hogy a latin szövegben a XI. századra jellemző kifejezések a XIII. században használatos szavakkal együttesen jelentkeznek (*terminus* és *meta*) (DHA. 212), harmadsorban pedig az utólagos beszúrás névrendszerbeli jellegzetességek is megerősítik: az oklevélben felbukkanó *-falu* utótagú helynevek (*Mikolafalu, Saroufalu*), melyek a XI. században még nem ismeretesek a magyar helynévadásban. A garamszentbenedeki oklevél szórványait beillesztő formulák vizsgálata során további 4 árulkodó pontra bukkantam, amelyek talán az utólagos beszúrára engednek következtetni, ezeket azonban később ismertetem részletesen.

3. Ahhoz, hogy a szórványemlékek fogódzót nyújtsanak egy-egy nyelvtörténeti korszak jellemzőinek a feltárásához, elsődleges feladat, hogy a nyelvemlékek által szolgáltatott **nyelvi anyagot feldolgozzuk**.

Ennek alapvető szükségességére elsőként BÁRCZI GÉZA hívta fel a nyelvtudósok figyelmét, hangsúlyozva a rendelkezésre álló anyag monografikus feldolgozását (1944: 313). BÁRCZINAK azzal a ténnyel kellett ugyanis szembesülnie, hogy a nyelvtörténet kutatói számára a nyelvemlékek, azonbelül is főként a szórványemlékek a feldolgozatlanságuk miatt nagyon kevés segítséget nyújtanak. BÁRCZI GÉZA felhívása eredményes volt, azóta ugyanis — részben magának BÁRCZINAK köszönhetően — több okleveles emlékünknél feldolgozása is napvilágot látott, monográfiák jelentek meg a tihanyi alapítólevélről (BÁRCZI GÉZA, 1951 és legutóbb az oklevél keletkezésének 950. évfordulójára ZELLIGER ERZSÉBET, 2005), a zobori apátság 1111. és 1113. évi okleveleiről (KNEZSA ISTVÁN, 1949), a veszprémvölgyi apácák adományleveléről (PAIS DEZSŐ, 1939), a dömösi adományleveléről (SZABÓ DÉNES, 1954).

3.1. Vizsgálódásaimmal ahhoz szeretnék hozzájárulni, hogy a garamszentbenedeki oklevél is hasznosítható legyen mint nyelvi emlék, ugyanis amint azt már említettem egy korai és szórványokban igen gazdag oklevéllel van dolgunk, s ha sikerül tetten érni, hogy mely részei utólagos beszúrások, akkor mind a XI., mind a XIII. századra vonatkozóan értékes információkat nyerhetünk nyelvi anyagának a felhasználásával.

Mindezidáig a kutatók a garamszentbenedeki oklevelet a fentebb említett okok miatt nem méltatták figyelemre, s munkáikban legfeljebb csak említés szintjén szerepeltetik azt. Ez a tény részben természetesen érthető is, hiszen a tudományos közfelfogás szerint a hamis oklevelek nyelvtörténeti hasznosíthatósága erősen kérdéses. KNEZSA ISTVÁN például az effajta oklevelekről szólva a következőképpen fogalmaz: „A hamis oklevelek ... kétes értékűek, mert adataikat csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, másrészt a hamisító mindig archaizál (régikori oklevelek alapján), s így adatai a hamisított korra is, a hamisítás korára is megbízhatatlanok.” (1928: 190). Hasonlóan vélekedik az oklevéltannal alaposan foglalkozó SZENTPÉTERY IMRE is, aki a kutatók elsődleges feladatának azt tartja, hogy tisztában legyenek az oklevélszöveg valódi vagy hamisítvány voltával, hiszen

az oklevél adatai csupán ennek ismeretében használhatók fel tévedés nélkül (1930: 2). Ám ő azt is hangsúlyozza, hogy „történeti szempontból a hamis oklevél sem értéktelen (bár jogilag az), mert a hamis oklevél is tartalmazhat, sőt a legtöbb esetben tartalmaz is való, igaz adatokat” (i. m. 7). (Jegyezzük meg rögtön, ez nem csak történeti, hanem nyelvi szempontból is feltétlenül igaz lehet.) E két vélemény mindazonáltal egyértelműen azt sugallja, hogy hamis oklevélből nem célszerű, vagy legalábbis fenntartással érdemes bárminemű következtetéseket levonni. Az itt idézett gondolatokkal némiképp szembehelyezkedik SZABÓ T. ATTILA véleménye, aki egy ómagyar kori hamis dési kiváltságlevél helynévi szórványainak hitele mellett állást foglalva a következőképpen érvel: „a hamisítás időpontjában az ilyen dologban buzgólkodóknak nemcsak hogy nem állott érdekükben a határpontok nevének megváltoztatása, sőt a hamisítás ellentmondás nélküli sikere érdekében mindent el kellett követniük, hogy a hamisítás időpontjában valóban használatos helynevek kerüljenek bele az oklevélbe” (1966: 423-424). Ez a gondolat azt sugallja tehát, hogy a hamis oklevelek adatai a hamisítás korára teljes értékű nyelvemlékként hasznosíthatók.

4. A garamszentbenedeki oklevélnek mint nyelvi emlékek a feldolgozását a kutatók körében kevésbé alkalmazott (mondhatnánk úgy is: kevésbé „népszerű”) vizsgálódással indítottam. Az oklevél magyar nyelvű szórványainak a latin szövegbe történő beillesztési módozatait tekintetem át rendszerszerűen. A beillesztési eljárások bemutatása, feldolgozása természetesen a magyar nyelv- és névtörténeti kutatások számára is alapvető fontosságú. Erre legutóbb BENKŐ LORÁND a következő szavakkal hívta fel a figyelmet: „nagy történeti fontosságú tulajdonneveinket tartalmazó, korai szórványemlékeink helyesírását — és persze morfológiáját, szemantikáját, általános onomasztikáját — nem szabad csupán az elvonatkoztatott névanyagra korlátozva, a latin alapszövegtől elszakítva vizsgálni, hanem csak a teljes szövegösszefüggés fényében, különösképpen figyelve a szöveg egészének helyesírására, a »latinos« és »magyaros« írásmódú nevek viszonyára, a neveknek a latin szövegbe való morfológiai beilleszkedésére stb.” S mindezek mellett a kényes filológiai kérdések megválaszolására is az effajta vizsgálatok nyújthatnak legtöbb kapaszkodási pontot (2003: 70). BENKŐ LORÁND e

megállapítása, illetve HOFFMANN ISTVÁN kezdeményezése (2004) — aki tudomásom szerint elsőként vizsgálta ilyen szempontból okleveleink szövegeit — remélhetőleg termékenyen hat majd további, hasonló célú feldolgozó munkák megszületésére.

4.1. A magyar nyelvtörténeti forrásfeldolgozó szakirodalomban kiemelt és sokakat foglalkoztató kérdésnek számít az, hogy mi az oka a magyar nyelvű elemek idegen nyelvű — leggyakrabban latin — szövegbe való beintegrálódásának. Az ebbéli törekvéseket a kutatók egy része még a XX. század első felében is egyrészt az oklevélírók latin nyelvi hiányosságaival, másrészt a helynevek lefordíthatatlanságával magyarázta (HOFFMANN 2004: 11).

PAIS DEZSŐ a tihanyi alapítólevél születésének kilencszázadik évfordulója alkalmából írt cikkében viszont már ekképpen fogalmazza meg nézeteit: „a határkijelölés mozzanatainak szabatos feltüntetését célozzák azzal, hogy a közönségesen használatban lévő település- és határrészneveket híven közlik” (1955: 6). A tihanyi alapítólevél szórványaival kapcsolatban tehát azt hangsúlyozza, hogy a magyar nyelvű elemek megjelenése az oklevelekben az oklevéljegyzők tudatos törekvésének tekinthető. Természetesen ugyanezen okok játszhattak szerepet más oklevelek magyar nyelvű szórványainak létrejöttében is.

BALÁZS JÁNOS mindenekelőtt nyelvészociológiai tényezőkre vezeti vissza az oklevelekben ilyen módon megjelenő kétnyelvűséget. Nézete szerint a vulgáris nyelvű szórványok a nótáriusok anyanyelvi tolmácsolásának a nyomai. Az anyanyelvi tolmácsolásra pedig azért volt szükség, mert a „hivatali ténykedés” során latinul nem tudó vulgáris laikusokkal is elkerülhetetlenül érintkezniük kellett, jöllehet az oklevél szövegét latinul jegyezték le (1989: 102-4).

A mai történettudomány és a nyelvtörténetírás az oklevelek funkcióját szem előtt tartva kísérli meg magyarázni az effajta nyelvi elemek előfordulását. E nézet szerint az oklevelek jogbiztosító szerepe követeli meg az anyanyelvi elemek megjelenését, ugyanis csak így marad sértetlen a helynevek azonosító szerepe, amely a tulajdonnevek esetében a legfontosabb funkció. A mai tudományosságban ez utóbbi felfogás vált jórészt elfogadottá és általánossá. Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy az oklevelekben gyakran közszói elemek is anyanyelven szerepelnek, amelyek pedig nyilvánvalóan nem bírnak semmiféle azonosító funkcióval, így ezzel nem indokolhatjuk efféle megjelenési formájukat. A magyar

nyelvű név- és szóhasználat mögött tehát — amint erre HOFFMANN ISTVÁN is felhívja a figyelmet — minden bizonnyal többértékű okok húzódnak meg (i. m. 12).

A magyar oklevelezési gyakorlat e jellemző sajátosságának (annak tudniillik, hogy vulgáris nyelvű elemek jelennek meg a latin nyelvű szövegben) általánossá válását a külföldi — elsősorban német és francia — minták is befolyásolhatták, ugyanis ilyenén törekvések csaknem az egész korabeli Európa írásosságát jellemezték. Az oklevél-szerkesztési eljárások tehát terjedhettek egyrészt a Magyarországra érkező külföldi írástudók, másrészt a külföldben tájékozódó magyar nyelvű klerikusok által is. Azt azonban feltétlenül le kell szögeznünk, hogy a külföldi minták követése — nyelvtipológiai eltérések miatt — nem volt teljesen mechanikusan elvégezhető feladat.

Mindezek alapján — hangsúlyozza a kérdést legújabbban taglaló írásában HOFFMANN ISTVÁN — jól kitűnik, hogy a nótáriusok rendre két vagy adott esetben több nyelv közt mozogtak. E helyzet elkerülhetetlenül azt eredményezte, hogy olyan nyelvi elemeket is vulgáris nyelven tüntettek fel, amelyek ilyenén használata nem indokolt, valamint az is megtörténhetett, hogy — etimológiai áttetszőségük miatt — latin nyelven adtak vissza magyar neveket. És e két megoldás mellett harmadikként jelenik meg e két eljárás keveredése (vö. mindehhez i. m. 12-3).

II. A garamszentbenedeki oklevél szórványainak szövegbeli helyzete

1. Dolgozatom második fejezetében azt vizsgálom, hogy a középkori okleveleink magyar nyelvű szórványai — tudniillik okleveleink szórvány névanyagának túlnyomó többsége magyar nyelvű — hogyan illeszkednek a latin anyaszövegbe. Ismertetésem a középkori oklevelek egészére vonatkozik, de a példáim kizárólag csak a garamszentbenedeki oklevélből származnak

Nézzük meg tehát elsőként azt, hogy a **magyar nyelvű helynévi szórványok** az oklevelek latin szövegébe **hogyan illeszthetők be!**

1. jellegzetes szerkesztési eljárásokkal:

a. mondatértékű szerkezetbe foglalva (pl. *flumen, quod vocatur Gran; villam, que dicitur Sagi*)

b. a *nomen* 'név, elnevezés' jelentésű főnév ablatívuszi esete (*nomine* 'név szerint, nevét tekintve') kíséretében (pl. *villam nomine Samto; rivulus nomine Lisna*)

2. szerkesztési eljárás nélkül:

a. latin helyfajtajelölő minősítőszóval (pl. *villa Knesecz; rivulo Prestucz*)

b. vagy minősítőszó nélkül, ám többnyire latin prepozícióval (pl. *in Gran, de Borsu, in Taina, Zounuk, Zecu*)

Fontos megjegyezni, hogy a két használat (a szerkezetes és az a nélküli) között nem egyszerű különbségeket megfogalmazni, hiszen egy oklevélen belül is ugyanazok a névformák is hol így, hol úgy jelentkeznek (pl. *aquam, que vocatur Tiza; fluvio Tiza; Tize*). HOFFMANN ISTVÁN, aki (amint erre már utaltam is) a magyar nyelvű szórványoknak az oklevelek latin szövegébe történő beillesztését elsőként vizsgálta, ekképpen magyarázza ezt a jelenséget: „az egyik vagy a másik forma alkalmazása mögött nagyon határozott szabályokat — amelyekhez az oklevél-szövegezők munkájuk során igazodtak volna — keresni nemigen lehet” (2004: 40). Mégha az esetlegesség nem is zárható ki teljes egészében a formulák alkalmazását tekintve, de valami normának minden bizonnyal mégiscsak kellett lennie az egyes századokban, amihez az oklevélírók megpróbáltak alkalmazkodni. Meglátásom szerint ez nem is

annyira abban nyilvánult meg, hogy a lejegyzők szerkezetes formát használtak-e vagy sem (aminek elkülöníthetőségére HOFFMANN is említ 4 támpontot), hanem sokkal inkább abban, hogy egyrészt a két szerkezetes (*nomine*-s és a mondatértékű) forma közül melyiket alkalmazták az oklevélírók, ill. másrészt abban, hogy a mondatértékű szerkezet milyen igealakokkal (*dico*, *voco*, *nuncupo*, *nomino* stb.) jelenik meg.

1.1. Amint említettem, a szórványok egy része jellegzetes **szerkesztési eljárás** révén válik a szöveg alkotóelemévé. Az oklevél-fogalmazók gyakran mondást, megnevezést jelentő szavak (pl. *dico* 'mond valaminek', *voco* 'nevez valaminek', *nomine* 'nevét tekintve, név szerint' stb.) felhasználásával illesztik be a nyelvi elemet a szövegbe, ezzel a szerkesztési eljárással azonban egyúttal ki is emelik azt onnan. Az effajta szavakat tartalmazó szerkezetek, megjelenési különbözőségük miatt **két csoportba** sorolhatók: a hosszabb, szinte mondatértékű formula tagjaként értelmezhető megoldásra: (pl. *aquam, que vocatur Tiza*), illetőleg a *nomine* mellett megjelenő szórványokra: (pl. *rivulus nomine Tapla*).

Mit is jelent a **mondatértékű szerkezet** kifejezés? A mondatértékű szerkezetnek a főtagja mindig egy latin földrajzi köznévv, amely jelzi az említett hely típusát (pl. *villam, que vocatur Sceulleus*; *terram, que dicitur Melinhalmu*; *in rivulo, qui dicitur Gai*). E főtaghoz vonatkozó kötőszóval (*qui*, *que*, *quod*) illeszkedik a megnevezőszót (pl. *dico*, *voco*, *nuncupo*, *nomino* 'nevez valaminek, hívják valaminek, elnevez stb.) magában foglaló mellékmondat (pl. *aquam, que nominatur Cundura*). A magyar nyelvi elem pedig közvetlenül ehhez az igei természetű szóhoz kapcsolódik (pl. *in piscina vero, que Woioiser vocatur*).

A **nomine** mellett megjelenő szórványok jelentésüket tekintve az előző csoporthoz teljes mértékben hasonlatosak, csupán formai megjelenésükben különböznek azoktól (pl. *villam nomine Samto*).

1.2. Arra vonatkozóan hogy egyes szórványok beillesztésénél miért és főképp mikor alkalmazzák az oklevélírók a fentebb bemutatott szerkezetes formulákat, négy kritériumot, támpontot hívhatunk segítségül: **1.** a szerkezetbe foglaláshoz tartalmi kiemelés is járulhat, **2.** többnyire kevésbé ismert nevek mellett található megnevezőszó, **3.** ugyanaz a név jórészt csak egyszer szerepel szerkezetben, illetve **4.** a név lexikális tartalma és a megjelölt hely latin földrajzi köznévvvel kifejezett

jellege között fellépő ellentmondás kiküszöbölésére is alkalmazható a megnevezőszerű szerkezet (lásd ehhez HOFFMANN 2004: 40-41).

2. A beillesztő formulák rövid, általános ismertetése után nézzük meg, hogy **a garamszentbenedeki oklevélben miféle beillesztő módozatokat találunk!** Amint arra már fentebb is utaltam, a garamszentbenedeki oklevelünk igen nagy számban tartalmaz magyar nyelvű szórványokat: a 212 soros oklevélben ugyanis mintegy 280 magyar vagy magyar vonatkozású elem szerepel.

2.1. Ennek a szórványanyagának mintegy 1/10 része simul **mondatértékű szerkezettel** a latin szövegbe. Az oklevél szórványmennyiségéhez mérten meglehetősen kevés szerkezetes név ráadásul még aránytalanul is oszlik el a szövegben. Megfigyelhető ugyanis, hogy az oklevél vége felé hét szórvány is ilyen módon illeszkedik a szövegbe, közvetlenül egymás után, amíg ez az eljárási mód egyszer, s akkor is csupán két szórvány esetében figyelhető meg a szöveg más részein. Az igék használata változatos képet mutat, minthogy 4 ige jelenik meg ezekben a szerkezetekben, bár mindannyiszor passzív E/3 személyű személyragos formájukban: a *voco* (pl. *vadum, quod vocatur Fizeg*), a *dico* (pl. *villam, que dicitur Sagi*), a *nuncupo* (pl. *fluvium, qui nuncupatur Crys*) és a *nomino* (pl. *aqua, que nominatur Cundura*). Felsorolással az előfordulási gyakoriságot is reprezentáltam, tehát legtöbbször a *voco* (15-ször), majd a *dico* (10-szer) jelenik meg az oklevél szerkezeteiben, a *nomino* és a *nuncupo* igék pedig csak a 162. sorban bukkanak fel először, noha ezt követően több ízben is szerepelteti őket az oklevélíró.

2.1.1. A következőkben azt ismertetem részletesen, hogy a szerkezetes és az a nélküli nevek beillesztési módját részben magyarázó, már említett **négy támpont** milyen mértékben lehetett irányadó a garamszentbenedeki oklevél lejegyzője számára a 28 szerkezetes szórvány szerkezetbe foglalásakor.

A 28 megszerkesztett szórvány közül mintegy 10 esetében lehetett cél a tartalmi kiemelés, ugyanis a vizsgált szórványok közül 10 név szerepel az adományozott birtok határvonalaként (pl. *In villa, que vocatur Pagran, separatim ab aliis* (azaz: abban a faluban, amelyet Pogránynak neveznek más [helyektől] elkülönítve [adtam...]), *terram, que dicitur Melinhalmu, dedi cum propriis terminis* (vagyis: a földet, amelyet Melény-halomnak mondanak, saját határaival együtt

adtam), *terram, que vocatur Alpar cum propriis terminis* (azaz magyarra fordítva: azt a vidéket [adtam] saját határaival együtt, amelyet Alpárnak neveznek) stb. A tartalmi kiemelés azért vethető fel az oklevél-szövegezőt befolyásoló alapelvként, mert az így megszerkesztett nevek formai jellemzőik révén nagyobb súllyal vannak jelen a szövegben, mint a szerkezet nélkül beillesztett társaik, így e kiemelés tartalmi hangsúlyozással is együtt járhat.

Az elemzett szórványok közt 4 névalakra bukkantam, amelyek széles körben is ismertek lehetnek az adott korban (ezek a *Tiza* 'Tisza', a *Gran* 'Garam' és a *Crys* 'Körös' víznevek, illetőleg talán a *Zobuzlou wasar* 'Szoboszlóvásár' településnév). Minthogy a 28 mondatértékű szerkezetbe foglalt név közül csupán e 4 szerkezetes nyelvi elemről feltételezhető ismertségük, így azt mondhatjuk, hogy e kritérium egész következetesen valósul meg az oklevélben, hiszen az az általános vélekedés, hogy a széles körben is ismert helyek nevei mellett — magyarázatuk szükségtelen volta miatt — az oklevéllejegyzők ritkábban alkalmaznak ilyen formulát. Az említett helynevek mindazonáltal 1-1 alkalommal ekképpen szerepelnek: *aquam, que vocatur Tiza; flumen, quod vocatur Gran; fluvium, qui nuncupatur Crys; tributum ... mercati, quod vocatur hungarice Zobuzlou wasar.*

A harmadik ismérvet ilyen módon formalizálhatjuk: ugyanaz a névalak minden esetben csak egyszer szerepel szerkezetes formulával s leggyakrabban az első említésekor. Ennek az alapelvnek is eleget tesz a garamszentbenedeki oklevél, ugyanis az oklevélben több ízben is felbukkanó *Gran* 'Garam', *Tiza* 'Tisza', *Alpar* 'Alpár' nevek például csupán első említésükkor állnak megnevezőszós szerkezetben (*flumen, quod vocatur Gran; aquam, que vocatur Tiza; terram, que vocatur Alpar*), a további előfordulásuknál ez már elmarad, s vagy fajtajelölő földrajzi köznévi vezetékbe őket (pl. *fluminis Gran, fluvio Tiza, terrae Alpar*), vagy még e fajtajelölő köznevet is elhagyva (pl. *ex alia vero parte Grane, in Grana, super Tizam*) jelennek meg a szövegben. S nem egyszer a későbbi említések visszautaló szavak kíséretében le lehetők fel az oklevélben, mint például a *circa eandem aquam Tiza*, illetve az *eiusdem terre Alpar* szórványok esetében is. Az ezt az elvet szemmel láthatóan következetesen alkalmazó oklevél-fogalmazó három ízben nincs tekintettel erre a „szabályra”. A *Zsitva töve* (*Sitouatuin*), a *Füzegy* (*Fizeg*), illetőleg a *Kurca* (*Curicea*) nevek ugyanis nem az első megemlékezésükön vannak szerkezetbe foglalva.

A szerkezetes formák használatának negyedik kritériumára rátérve az mondható el, hogy a garamszentbenedeki oklevélben található megközelítőleg 280 szórvány között csupán 1 névformára bukkantam, ahol ellentmondás figyelhető meg a név lexikális tartalma és a megjelölt hely latin földrajzi köznévvvel kifejezett jellege között. Ezt az ellentmondást a név szerkezetbe foglalásával azonban fel is oldotta a szövegező: *terram, que dicitur Melinhalmu*.

2.1.2. A garamszentbenedeki oklevél effajta szerkezeteiben leggyakrabban előforduló **földrajzi köznevek** a *villa* 'birtok, falu, mezei lak, majorság' (*villam, que Rikachi Artand vocatur*), az *aqua* 'víz' (*aquam, que vocatur Meler*), a *locus* 'hely' (*in loco, qui dicitur hungarice Aranas, latine autem Aureus*), de megjelenik még a *piscina* 'halastó' (*piscina, que dicitur Rotunda*), a *flumen* 'folyó' (*flumen, quod vocatur Gran*), a *rivulus* 'patakocská, csermely, ér' (*in rivulo, qui dicitur Gai*), a *fluvius* 'folyó' (*fluvium, qui nuncupatur Crys*), a *lacus* 'tó, halastó' (*ad caput lacu, qui Orduksara vocatur*), a *vadum* 'gázló' (*vadum, quod vocatur Fizeg*), a *terra* 'föld, vidék' (*terram, que dicitur Melinhalmu*), a *silva* 'erdő' (*per silvam Huntiensem, que hungarice Surkuscher vocatur*), az *arbor* 'fa' (*arbores..., qui Cesti dicuntur*), a *castrum* 'sánc, vár' (*ad castrum, quod vocatur Turda*), és a *transitus* 'átjáró' (*tributum transitus super Tizam, qui nuncupatur Benildi*). E felsorolásból jól kitűnik, hogy az oklevéllejegyző a legkülönbözőbb helyfajtákhoz tartozó helynevek latin szövegbe történő beillesztése céljából használta a mondatértékű szerkezetet.

2.2. A **nomen ablatívuszi esetét** (*nomine* 'név szerint, nevét tekintve') **tartalmazó szerkezetek** jelentésüket tekintve teljes mértékben hasonlatosak az előbb tárgyalt szerkezetehez, csupán formai megjelenésükben különböznek azoktól (pl. *villam nomine Baka*), amint erre már utaltam. S mivel jelentésüket tekintve az előző csoport szerkezeteivel egyenlők, ugyanazon szempontok szerint vizsgáltam meg őket. Az effajta szórványok eloszlása ugyancsak aránytalan, ugyanis a 34 szórvány (közte 19 csoportosan) — amely ugyancsak kevésnek tekinthető az oklevél szórványaihoz mérten — igen jelentékeny hányada az oklevél első felében olvasható.

2.2.1. A korábban felvetett **négy támpont** a *nomine*-vel megszerkesztett szórványok esetében a következőképpen érvényesül.

A tartalmi kiemelés csupán 6 név szerkezetbe foglalásánál lehetett irányadó, ugyanis a 34 szórvány közt mindössze 6 határjelölő szerepű helynév található. Ezek:

villam nomine Baka, villa Kouachi nomine, terram nomine Sikua, villam nomine Tazzar, villam nomine Samto, villam Gegu nomine. A példák számából is látszik tehát, hogy az oklevél-szövegezőt csak kis mértékben motiválhatta a szerkezetbe foglalással együtt járó tartalmi kiemelés.

A vizsgált 34 szórvány egy igen kicsiny hányada lehetett a XI. század környékén széles körben elterjedt: talán fölvehető ez a *Braian* 'Braján' településnév, illetőleg a *Sikua* 'Zsikva' és a *Tapla* 'Tapla' víznevek kapcsán. Így azt mondhatjuk, hogy e kritérium a *nomine*-vel megszerkesztett szórványok esetében is következetesen valósul meg, ugyanis az az elterjedt vélekedés — amint már utaltam rá —, hogy a kevésbé ismert nevek jelennek meg leginkább szerkezetes formula tagjaként.

Ugyanazon név többszöri megjelenése esetén mindig az első előfordulás szerepel a *nomine* alak mellett, amelyet jól szemléltet a *Tepla* folyónév példája is, ugyanis ez a nyelvi elem első említésekor a *rivulus nomine Tapla* szerkezetben található, a későbbi említése viszont már csak fajtajelölő latin köznévvvel, illetve visszautaló szóval áll: *supradicti rivuli caput Tapla*. Minthogy a középkori oklevelekben ez az általános eljárási mód, e harmadik alapelvnek teljes mértékben eleget tesz a garamszentbenedeki oklevél lejegyzője.

A negyedik kritériumra — arra tudniillik, hogy a név lexikális tartalma és a megjelölt hely latin fajtajelölő köznévvvel kifejezett jellege között fellépő ellentmondás feloldására is szolgálhat a szerkezetes formula — itt nem térek ki, minthogy az oklevél teljes szövegében csupán a korábban már említett *Melényhalom* névalak esetében van szükség effajta ellentmondás elhárítására.

2.2.2. A földrajzi köznevek használatát tekintve egységesebb, kiegyensúlyozottabb képet tapasztalhatunk, mint amit a mondatértékű szerkezetek kapcsán láttunk. A *villa* 'birtok, falu, mezei lak, majorság' (pl. *villa Kouachi nomine; villam nomine Baka; villam nomine Talmach*) gyakoriságát tekintve megegyezik az előző csoporttal, azonban ez esetben e gyakori földrajzi köznévv mellett csupán a *terra* 'föld, vidék' (*terram nomine Sikua*), a *silva* 'erdő' (*silvam Bocz nomine*), a *mons* 'hegy' (*montem nomine Sorul*), a *piscina* 'halastó' (*sunt piscine, quarum hec sunt nomina: Ostra, W(olu)e...*), illetve a *rivulus* 'patakocska, csermely, ér' (*rivulus nomine Lisna*) jelenik meg.

A *nomine*-vel megszerkesztett szórványok elemzésének zárásaként a már említett csoportosan megjelenő neveket vegyük közelebből szemügyre! Ezek: *sunt piscine, quarum hec sunt nomina Ostra, W(olu)e, Sarustou, Keubi, Haperies, Sulmus, Ecetoua, Filu, Ertue, Nandurtou*, illetve a *piscinas, quarum nomina sunt hec: Kustiza, Kerektoua, Sokord, Kektou, Horgas, Halastou, Feirtou, Egres et Hosiouer* (halastavak, amelyeknek ez a neve: ...). Ha megvizsgáljuk ezt a két szerkezetet, akkor feltűnhet, hogy ezek — megjelenésüket, szerkesztésmódjukat tekintve — inkább a mondatértékű szerkezetekhez hasonlítanak, ezek is rendelkeznek ugyanis főtaggal, amely mindkét esetben a *piscina*, ehhez vonatkozó kötőszóval (e két esetben a *qui, que, quod* névmás nőnemű alakjának a genitívuszi esetével) kapcsolódik a mellékmondat, amely csupán névszó-igei állítmányában különbözik az előző csoport mellékmondataitól (*hec sunt nomina*). Nominális jellegük miatt soroltam őket mégis a *nomine* mellett megjelenő szórványok közé.

2.3. Megállapíthatjuk tehát, hogy a garamszentbenedeki oklevél szórványainak a túlnyomó többsége nem az előzőekben tárgyalt megnevezőszós szerkezetek valamelyikével, hanem **földrajzi köznévvvel** vagy **köznév nélkül, ám többnyire latin prepozícióval** vagy **mindennemű szerkesztési eljárás nélkül** jelenik meg a szövegben (pl. *fluvium Tiza; de Bors*, ill. *Sitoua*). Földrajzi köznévvvel, ill. köznév nélkül történő beillesztés egyformán kedvelt lehetett az oklevél megszövegezője számára, ugyanis e két módszerrel jórészt egyforma gyakorisággal integrálta az oklevélbe a magyar nyelvi elemeket. Feltűnő ugyanakkor, hogy ugyanazon név többszöri említésekor nem következetesen jelentkezik, illetve marad el a fajtajelölő köznévi járulék. A *Garam* esetében ez például a következőképpen alakul: a 10. sorban található szerkezetes beillesztése (*flumen, quod vocatur Gran*) után a víznév következő említése az oklevél 24. sorában *Gran*-ként látható (azaz földrajzi köznév nélkül áll), a következő sorban *Grane* alakban (ugyancsak köznév nélkül) jelenik meg, majd a 32. sorban megint előkerülve már *ripam Gran*-ként (tehát földrajzi köznévvvel) szerepel. Ezt követően a 39. sorban újból köznévvvel *fluminis Gran*-ként olvasható, ezután a 45. sorban latin prepozícióval, illetve mindennemű nyelvi elem nélküli beillesztést látunk: *currens in Grana, qui Grana terminus est*, a következő sorban pedig a *Garam* említése újfent köznévvvel, *fluvii Gran*-ként lelhető fel, míg végül a 182. sor *super Gran* adata zárja a felbukkanások

sorát (szintén földrajzi köznévként, de latin prepozícióval állva). Nem egy esetben — szinte azt is mondhatjuk, hogy rendszeresen — az is előfordul, hogy egy-egy név két-három helyfajtajelölő köznévkíséretében bukkan fel a szövegben (pl. a *Tisza* előfordul *ripam Tize*, *aquam Tiza* és *fluvio Tiza* alakokban is, de ugyanez figyelhető meg az előbb idézett *Garam* esetében is), gyakran egymáshoz igen közeli említésekben is. Mivel a nevek többszöri előfordulása esetén nem állapítható meg szabályszerűség a köznevek használatára vonatkozóan, e jelenség valószínűleg a szöveg stílusának az élénkítését hivatott szolgálni, azaz stiláris szerepe lehet.

Ugyanakkor a többjelentésű nevek — többnyire homonim víz- és településnevek — említésekor az oklevél szövegezője igyekezett a megfelelő földrajzi köznévkísérettel minden esetben egyértelműsíteni a víz- vagy településnévi előfordulást: *terram, que vocatur Alpar*, illetve *aquam maioris Alpar*, valamint *terram nomine Sikua*, illetőleg *rivulum Sikua*. A példákból jól kitűnik, hogy az oklevél-szövegező a fajtajelölő latin földrajzi köznévkíséret mellett még határozottabbá tette mindkét esetben a homonim névalakok megkülönböztetését azért, hogy egyik-egyik példájukban élt a szerkezetbe foglalás lehetőségével is.

A földrajzi köznevek típusának a vizsgálata során feltűnő az, hogy a *villa* és a *terra* nincsenek túlnyomó többségben, noha ez a birtokadományozás rögzítése miatt várható lenne, sőt az ilyen típusú beillesztések kapcsán egyetlen köznévkíséret sem tűnik domináns lexémának. Az *aqua* 'víz' (*aquam Fizegi*), a *piscina* 'halastó' (*piscina Zirega*), a *fluvius* 'folyó' (*fluvium Bocur*), a *rivulus* 'patakocskák, csermely, ér' (*rivulum Radmera*), a *flumen* 'folyó' (*fluminis Gran*), a *ripa* 'folyópart' (*ripam Tize*), a *terra* 'föld, vidék' (*terrae Alpar*), a *villa* 'birtok, falu, mezei lak, majorság' (*villa Balwan*), a *mons* 'hegy' (*in monte Gcohlu*), az *arbor* 'fa' (*ad arbores Tergudi*) stb. megközelítőleg azonos mennyiségben szerepelnek a vizsgált oklevélben.

2.4. A garamszentbenedeki apátság alapítólevelében megjelenő beillesztési módok elemzése után összegezzük, hogy melyek azok a tényezők, amelyek támpontot nyújthatnak a diploma XI. és a XIII. századi adatainak az elkülöníthetőségéhez! Feltűnő egyrészt az, hogy az oklevélben előforduló szórványok kb. 1/5 része szerepel megnevezőszó mellett, másrészt pedig az, hogy a két beillesztési mód (mondatértékű szerkezet, illetve a *nomine* mellett megjelenő szórványok) meglehetősen egyenlőtlenül oszlik el az oklevélszövegben: a

mondatértékű szerkezetek jó része ugyanis az oklevél második felében, a *nomine*-s szórványok többsége pedig az oklevél első részében olvasható. Harmadsorban: a mondatértékű szerkezetek egyenlőtlen eloszlását az is fokozza, hogy az oklevél végén 7 szórvány közvetlenül egymás után ilyen módon illeszkedik az oklevélszövegbe, s a *nuncupatur* ige mindkét előfordulása itt olvasható. Negyedrészt pedig felkeltheti a gyanúkat a *nuncupo*, illetve a *nomino* igék meglehetősen kevés adata, illetve szemügyre vehetjük az igék alakjait is az egyes oklevelekben, hogy összevethessük a garamszentbenedeki oklevél passzív formáival.

Mindezek természetesen még csak támpontok az elkülöníthetőséghez, ahogyan fentebb is említettem, éppen ezért elengedhetetlen, hogy a latin beillesztő formulákra irányuló vizsgálódásaimat kiterjesszem más XI. századi, ill. XIII. századi oklevelek szövegeire is, hogy képet kapjunk arról, hogy milyen szokások voltak érvényben a XI. és a XIII. században a szórványok beillesztését illetően, s az így nyert ismeretek alapján biztosabban el tudjuk különíteni a a garamszentbenedeki oklevél különböző századokból származó részeit is. Természetesen ahhoz, hogy határozottan kijelenthessük, az oklevél mely részei kerültek be utólag az alapítólevél szövegébe, szükséges, hogy a szórványokat beillesztő formulák vizsgálatán túl másfajta vizsgálatokat is végezzünk, ill. az, hogy más tudományok eredményeit is bekapcsoljuk a vizsgálódásba, de jelen dolgozatomban én csupán az oklevelek formuláit vizsgálom, azon belül is csak a XI. századiakét, ebből kifolyólag a majdani vizsgálatok alátámasztó vagy esetlegesen megcáfoló eredményei híján, a továbbiakban is meg kell elégednünk a feltételezésekkel.

III. A XI. századi okleveleink megszövegezési eljárásairól

1. Célszerű az előbb felvázolt, a garamszentbenedeki oklevél szórványainak a beillesztése során felvetődött gyanús pontok mentén elindulva megkezdni a XI. és XIII. századi oklevelek formulás részeinek a vizsgálatát. Minthogy a XIII. századi oklevelek vizsgálatát még nem állt módomban elvégezni, csak azt tudjuk szemügyre venni, hogy a XI. századi oklevelek hogyan viselkednek a garamszentbenedeki oklevélhez képest, természetesen formulás részeit tekintve. De azonnal adódik a kérdés, hogy mely okleveleket válasszuk ki a XI. századból vizsgálatunk tárgyául, hiszen ismeretes az, hogy a XI. századi oklevelek igen sok problémát vetnek fel a tudományos értéküket illetően. Nagyon kevés ugyanis az eredetinek tekinthető oklevél, sőt a kutatók véleménye nem minden esetben egyezik meg teljes egészében az egyes oklevelek hiteles vagy hamis voltát tekintve sem. Azt egyöntetűen állítják, hogy a Szent István korából származó 10 oklevél közül 6 biztosan a későbbi korok hamisítványa. Ezek az oklevelek a következők: a keltezetlen ravennai, az 1006. évi nyitrai, az 1015. évi pécsváradi, az 1019. és 1024. évi zalavári, illetve az 1037. évi bakonybéli (vö. KRISTÓ 2003: 97-8 és SZENTPÉTERY 1930: 36-7). Bonyolultabb a helyzet az 1002-es pannonthalmi oklevél esetében, ugyanis ezt az oklevelet KRISTÓ GYULA a „Magyarország népei Szent István korában” című tanulmányában azon oklevelek közé sorolja, melyek megbízható adatokkal szolgálhatnak a XI. századra vonatkozóan (2000: 12). Ugyancsak KRISTÓ a „Magyarország története” című munkájában így ír az 1002-es diplomáról: „A ma birtokunkban levő pannonthalmi oklevél sem az eredeti példány, viszont amikor hamisították (a 12. vagy a 13. században), az eredeti oklevelet — írását szolgálisan utánozva — lemásolták, miközben szövegét itt-ott megváltoztatták” (2003: 97). Bizonyosnak látszik tehát az, hogy a pannonthalmi oklevelet csupán alakjában tekinthetjük a Szent István korát hűen tükröző oklevélnek. Ezen a véleményen van SZENTPÉTERY IMRE is: „Az egyetlen eredetinek látszó alakban fennmaradt oklevelet, a pannonthalmi, valószínűleg egy, Szt. István király által a pannonthalmi apátság részére adott eredeti oklevél interpolált másának kell tekintenünk, amely mai alakjában hihetőleg a XIII. század elején, 1209-1212 között készült” (1930: 36). Az 1009. évi veszprémi és pécsi oklevelekkel — melyeket KRISTÓ ugyancsak a mérvadó oklevelek közé sorol a XI.

századot vizsgálva — éppen fordított a helyzet. „A veszprémi és a pécsi püspökségek javára szóló oklevelek pedig valódiaknak tekinthetők ugyan, de megváltoztatott formában maradtak ránk” — olvassuk SZENTPÉTERY munkájában (1930: 36). A 10. oklevél a veszprémvölgyi apácák részére szóló adománylevel. KRISTÓ némi fenntartással ugyan, de az eredeti oklevelek, a pannonhalmi, a pécsi és a veszprémi közé sorolja ezt a görög nyelvű munkát. SZENTPÉTERY pedig az István-kori oklevelek közül egyedül ezt tartja minden tekintetben megbízhatónak: „Csak a veszprémvölgyi apácák részére szóló görög nyelvű oklevelet tarthatjuk eredeti szövegében (bár nem eredeti, hanem egy századdal később átírt alakban) reánk maradt oklevélnek” (1930: 36). PAIS DEZSŐ az előzőkben ismertettektől teljes mértékben eltérő véleményen van, azt írja ugyanis, hogy Szent István korából nem maradt ránk egyetlen eredeti vagy teljes hitelességű oklevél sem. A veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevelét azonban ő is megbízhatónak véli, de BALOGH ALBIN történettudós érvei alapján (1944–46) ezt az oklevelet nem István-korinak tartja, hanem korábbra, Géza fejedelem korára (990 tájára) datálja (1955: 4). Ez utóbbi gondolat létjogosultságát az adja, hogy az oklevél kibocsátója magát István királynak mondja (*Stephanos krales*), s Géza a keresztségben szintén az István nevet viselte.

2. Dolgozatomban KRISTÓ és SZENTPÉTERY véleményére támaszkodom, így a veszprémvölgyi alapítólevelet (1002 k.), valamint a pécsi (1009) és a veszprémi (1009) iratokat megbízható oklevélként kezelem, s a továbbiakban csak ezen 3 kevésbé problémás István-kori oklevél szórványainak a latin szövegbe történő beillesztésével foglalkozom, illetve (időben valamivel későbből) a legfontosabb szórványemlékünkkel, a Tihanyi apátság 1055-ös alapítólevelével, valamint a garamszentbenedeki oklevélhez (1075) időben legközelebb álló, ám annál később keletkezett bakonybéli összeírással (1086).

2.1. A veszprémvölgyi apácáknak adott görög oklevél mintegy keretbe foglalja az általam vizsgált kort, minthogy az eredeti görög alapítólevél 1002 körül keletkezett, amelynek latin nyelvű átírata Kálmán király korából, 1109-ből származik. Az oklevél nyelvi kérdésén túl SZENTPÉTERY IMRE részletesen vizsgálja az oklevél szerkezetét, annak eltéréseit az István-kori oklevelekhez viszonyítva (1930: 40-41). Minthogy vizsgálati témámhoz nem tartozik szorosán hozzá az

oklevelek szerkezetének, különféle részeinek a vizsgálata, így az eltérések ismertetésére itt nem térek ki, de annál inkább fontosabb szót ejtenünk az oklevél kapcsán felmerülő nyelvi kérdésekről, és az ehhez szorosan kapcsolódó, az oklevél keletkezési időpontjára vonatkozó problémákról. A veszprémvölgyi oklevél keletkezését a nyelvészek 1002 első felére teszik, PAIS DEZSŐ is — aki legbehatóbban foglalkozott az oklevéllel, elkészítve annak monografikus feldolgozását (1939) — István-kori oklevélként kezeli ezt az iratot munkájában, de néhány évvel később, a tihanyi alapítólevél 900. évfordulójának tiszteletére írt cikkében már más véleményt hangoztat, amit már részben említettem is a XI. századi oklevelek kapcsán felmerülő általános problémák ismertetése során. PAIS ezt írja a TA-val foglalkozó cikkében a veszprémvölgyi oklevélről: „Róla az utóbbi időkben úgy tudtuk, hogy Szent István királyságának 1002 előtti részéből való. Legújabbban egyik nagyérdemű történettudósunk, BALOGH ALBIN ... olyan érveket vetett fel, amelyek komoly megfontolást és további vizsgálatot kívánnak abban az irányban, hogy az oklevelet nem Géza fejedelem bocsátotta-e ki uralma vége felé, 990 táján” (1955: 4). Minthogy a veszprémvölgyi irat keltezetlenül, Kálmán király idejéből (1109) származó két másolatban maradt ránk, számos tudós foglalkozott az oklevél keletkezési időpontjának a megállapításával. A már idézett két vélemény mellett még számos más vélekedésre is bukkanhatunk, de minthogy ezek az én vizsgálati témám szempontjából nem döntő jelentőségűek, — tudniillik a kutatók (BALOGH ALBIN kivételével) a XI. század más-más éveire, évtizedeire datálják az iratot — csupán felsorolás szerűen utalok azokra. SZENTPÉTERY IMRE 1002-re (1930: 41 és 1938: 195), KARÁCSONYI JÁNOS 1005-1015 közé (1904: 40), GYÖRFFY GYÖRGY pedig 1018-ra (1977: 323) állapítja meg a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű oklevelének a keletkezési idejét. Dolgozatomban az oklevél hagyományos, a nyelvészek körében legáltalánosabban elfogadott 1002 k./1109-es datálását fogadom el.

„Egyáltalán nem bizonyos, hogy a veszprémvölgyi apácák görög nyelvűek (vagy szertartásúak) voltak” — írja SZENTPÉTERY IMRE (1930: 40). Akkor milyen érvekkel magyarázhatjuk az oklevél görög nyelvűségét? SZENTPÉTERY szerint a görög nyelvűség csupán arra utal, hogy az oklevél abban az időben született, amikor nálunk még nem volt kialakult oklevelezési gyakorlat, tehát még nem volt ismeretes

hazánkban a nyugati oklevelezési eljárás. Elengedhetetlen tehát, hogy szóljunk néhány szót az István-kori oklevelezési gyakorlatról. A történészek között elfogadott nézet az, hogy a latin nyelvű István-kori oklevelek egykorú német császári oklevelek mintájára készültek. Az akkori kancellár nevéből elnevezett HERIBERT C 1002 közepéig tevékenykedett a német császári kancelláriában. A német kancellária HERIBERT C távozása után meg is szűnt, s minthogy az István-kori oklevelek a HERIBERT C keze alól kikerült német császári diplomákkal mutatnak szoros rokonságot, azt feltételezik, hogy HERIBERT C a német kancelláriából való távozása után István király udvarában telepedett le, és ő írta első királyunk okleveleit (vö. SZENTPÉTERY 1930: 38-41). Ezek ismeretében mondhatjuk, hogy a veszprémvölgyi oklevél 1002 közepe előtt kelt, hiszen ez az irat semmiféle rokonságban sincs a HERIBERT C által jegyzett oklevelekkel. „Ez a görög oklevél volt tehát a királyság alapítása után az első kísérlet az okleveles gyakorlat behozatalára, mely kísérlet azért történhetett ilyen, a déli, görög mintákat követő irányban, mert a királyi udvarban volt egy görögül tudó pap, ki értett valamennyire ilyen oklevél kiállításához” (SZENTPÉTERY 1930: 41). Az oklevél szerzőjéről hasonlókat mond PAIS DEZSŐ is: „Az oklevél írója lehetett Magyarországon tartózkodó görög, mégpedig valószínűleg papi ember. Azonban az sem lehetetlen, hogy görögül tudó magyar ember írta az oklevelet” (1955: 4).

2.1.1. A következőkben nézzük meg a görög nyelvű oklevél, illetve az oklevél latin nyelvű renovatiojában található szórványok viselkedését. A görög szöveg szórványainak az elemzéséhez MORAVCSIK GYULA fordítását használtam támpontként (1984: 79-81).

A szórványok beillesztésére irányuló vizsgálataim előtt arról kell néhány szót szólnunk, hogy a görög, illetve a latin átíró oklevélben megjelenő szórványok mennyire feleltethetők meg egymásnak. A két oklevélben megközelítőleg azonos számú helynévi szórvány fordul elő (kb. 20 szórvány), s ennek a kevés számú magyar nyelvű elemnek a nagyrésztét mindkét oklevél megemlíti. Elsőként tehát azoknak a szórványoknak a nyelvi alkatára leszek figyelemmel, melyek a görög, illetve a latin szövegben egyaránt előfordulnak, a két oklevél valamelyikében egyedülálló szórványok elemzésére pedig a megegyező szórványok vizsgálata után térek ki. Munkámhoz a görög oklevelet tekintem kiindulási pontnak, minthogy ez az

elsődleges diploma, s azt vizsgálom, hogy a latin oklevélben is fellelhető szórványok beilleszkedésüket tekintve mennyiben egyeznek, esetlegesen térnek el a görög oklevél szórványaitól. A görög és a latin irat szórványai közül 11 esetében van lehetőségünk az összevetésre.

Az elsődleges görög nyelvű oklevél és a latin nyelvű átirat sem használ megnevezőszós szerkezetet a szórványok beillesztéséhez, a görög oklevél azonban a garamszentbenedeki alapítólevél esetében már látott szerkezethez (*sunt piscine, quarum hec sunt nomina Ostra, W(olu)e* stb. vagyis 'halastavak, melyeknek ez a neve ...') hasonló szerkezetet két ízben is feltüntet: *τά ονόματα τών χωρίων αὐτῶν εἰσὶν ταῦτα: τὸ πρῶτον Σαγάρβρυεν ... καὶ ἕτερον χωρίον τὸ Σαμτάγ* ('ezen falvak nevei a következők: elsőként Szárberény ... aztán egy másik falu, Szántó'); illetve *τῶν χωρίων τα ονόματα εἰσὶν ταῦτα: (α Σαγάρβρυεν) καὶ τοῦ Μάμα καὶ τοῦ Σάνδρου καὶ τοῦ Κνήσα καὶ τοῦ Τζίτουμ (καὶ τοῦ Σάμταγ) καὶ τοῦ Παδρούγου (καὶ τοῦ Ζαλέση) καὶ τοῦ Γριντζαρι* ('a falvak nevei a következők: először Szárberény, aztán Mάma, aztán Sándor, aztán Kenese, aztán Csitény, aztán Szántó, aztán Padrag, aztán Zalészi, aztán Gerencsér'). (A zárójelbe tett szórványok nem lelhetők fel a latin nyelvű átiratban.) Vessük össze ezeket a csoportos megjelenéseket a latin irat megfelelő részeivel! A Kálmán király uralkodása ideje alatt készült latin renovatio egyáltalán nem tartalmaz megnevezőszót a szórványok beillesztéséhez. A latin oklevél az első szerkezetben olvasott Szárberény és Szántó helyneveket a görög τὸ χωρίον-nak megfeleltethető villa 'faluk, mezei lak' jelentésű földrajzi köznevel illeszti a latin anyaszövegbe (*villa Zaarberin és villam Zamtou*). A latin oklevél megfelelő részein kevesebb helynevet találunk, mint amennyit a görög szöveg második „szerkezetének” részeként az előbb már láttunk. Az előzőekhez hasonlóan a latin iratot lejegyző ebben az esetben is a villa földrajzi közszót használja integráló eszközként, mégha azt nem is teszi ki minden helynév elé: *tercia villa est Mama, quarta Scondur, quinta Kinessa, sexta Citim; in istis quatuor villis: Mama, Scondur, Kinessa, Citim; octava villa est Podruc; nona villa est Grincear*. A felsorolásomból világosan kitűnik, hogy a görög oklevéltől eltérően a latinban négy falunév kétszer is szerepel, ezek a következők: a Mάma, a Sándor, a Kenese és a Csitény helynevek.

A mindkét oklevélben megjelenő *Duna* folyónevünk azonosan viselkedik a két oklevélben, beillesztését tekintve. A görög oklevélben két ízben is ezt olvassuk: *εις τόν Δούναβιν*, a latin iratban ez a név csak egyszer, de a görög *εις* irányjelölő prepozíció latin megfelelője mellett bukkan fel: *iuxta Danubium*. A monostor megnevezése is hasonló a két oklevélben: *μοναστήριον Βεσπρέμ*, illetőleg *de monasterio Bezpremensium monialium*. És végül *Paloznak* településnév mindennemű beillesztési eljárás nélkül válik a görög szöveg részévé (*τοῦ Πωλοσνίκου*), míg a latin szövegben földrajzi köznévként jelenik meg (*in villa Polosinic*).

A továbbiakban nézzük meg a csupán egyik vagy a másik oklevélben szereplő adatokat! Minthogy a számbeli eltérésekre már utaltam — arra tudniillik, hogy a görög vagy a latin oklevélben egyes szórványok többször jelennek meg —, így azokra itt már nem térek ki. A latin oklevélben nincs párja a görög oklevélben említett *Szombat* nevű révnek (*τό πέραμα τοῦ Σομβώτου*), a latin szöveg azonban említ egy másik révet, a három előfordulás közül kettő esetében ugyanazt az integráló módszert alkalmazva (*insulam in Sild; in ipso portu Sild; in ipso portu Sild*). A *Szombat* nevű réven túl a görög oklevél egyedülálló alakja még a *Fadd* helynév, mely mindenféle beillesztés nélkül szerepel az oklevélben (*τοῦ Παταδι*). A *Sild* rév említésén túl a latin szöveg két olyan szórványt tartalmaz, melyek a görög szövegben nem jelennek meg. A kettő közül az egyik szintén egy rév (*in portu MODOCEA*), illetőleg a *Sarlós* nevű település (*septima villa est Serlous*).

Összegzésként pedig azt foglaljuk össze, hogy az egyes beillesztési eljárás módok milyen arányban szerepelnek az egyik, ill. a másik oklevélben. A görög oklevélben 10 szórvány illeszkedik megnevezőszóval a szövegbe, de nem az általános megnevezőszós szerkezetek valamelyikével (mondatértékű vagy *nomine-s*), hanem amint láttuk, csoportos szerkezetben megjelenve. Két szórvány mellett találunk földrajzi köznévet (*τό πέραμα τοῦ Σομβώτου* és *χωριον τό Σαμτάγ*), s szintén két szórvány földrajzi köznévként, de prepozícióval illeszkedik a szövegbe (*εις τόν Δούναβιν*), öt szórvány pedig mindenféle szerkesztési eljárás nélkül válik a szöveg részévé (pl. *τοῦ Πωλοσνίκου* stb.). A jó évszázad múltán keletkezett és a XI. század végi viszonyokat (eljárás módokat) tükrözőtő latin oklevélben nincs nyoma megnevezőszós szerkezetnek, de annál több szórvány mellett jelenik meg

latin földrajzi köznévv. Összesen 16 szórvány anyaszövegbe történő beilleszkedését segíti effajta közszó, s a *portus* 'rév' jelentésű köznévv háromszori előfordulása mellett a többi 13 esetben a latin földrajzi köznévv a 'falu' jelentésű *villa* (pl. *nona villa est Grincear, in villa Polosinic, in portu Modocea* stb.). Egyedül a *Duna* fordul elő latin prepozícióval: *iuxta Danubium*, ahol a Duna nem is magyarul, hanem latinul szerepel. Az oklevelek latinul vagy latinos alakban megjelenő neveiről később még részletesen szölok. A latin oklevélre nem jellemző a mindenféle szerkesztési eljárás nélküli beillesztés, ugyanis egyszer sem alkalmazza az ilyen módon történő integrálást.

2.2. A veszprémvölgyi alapítólevél mellett megbízhatónak tekintett két István-kori oklevél egy-egy püspökség, a **veszprémi** és a **pécsi püspökség** részére szölv. Mindkét oklevél későbbi századok átírataiban maradt ugyan ránk (a veszprémi XIII., a pécsi pedig XV. századi átíratban), de a másolatok csupán az oklevelek külső formai jegyeit változtatták meg részben, a tartalom érintetlenül maradt, ahogyan erre már fentebb is utaltam. A két oklevél fennmaradási módja természetesen azt eredményezte, hogy az oklevelek hitelét és értékét sokáig megkérdőjelezték, „de valódiságuk — bizonyos fokig — ma mégis általánosan elismert” (SZENTPÉTERY 1938: 144).

2.2.1. A **pécsi püspökség** „I. (Szt.) István király idején 1009-ben alapított, az esztergomi érsekség alá tartozó püspökség” (KMTL. 538). A püspökség részére szölv 1009-ben Györött kiállított oklevél 13 magyar vagy magyar vonatkozású, de latinul szereplő nevet tartalmaz. A kevés számú szórvány ellenére változatos beillesztési módokat látunk az oklevélben. A szórványok közül három megnevezős szerkezetnek a részeként szerepel, ám a három szerkezet közül kettő mondatértékű szerkezet (*episcopatus, qui vocabitur Qiuqqeecclesiensis* és *ad aliam aquam, que Lupa nuncupatur*), a harmadik pedig egy ahhoz hasonló forma: *quartum (terminum), ut dicitur Kwarok*. Ez a szerkezet csupán kötőszavában tér el az eddig látott mondatértékű szerkezetektől, hiszen itt nem a vonatkozó névmás (*qui, que, quod*) megfelelő alakját látjuk, hanem a 'hogy, amint' jelentésű *ut* kötőszót. Megállapíthatjuk tehát, hogy az oklevél szórványmennyiségéhez mérten sok megnevezős szerkezetet tartalmaz az oklevél, de a megnevezős szerkezetek két lehetséges fajtája közül (a mondatértékű és a *nomine*-vel szerkesztett) csupán a

mondatértékű szerepel az oklevélben, a *nomine*-vel való szerkesztés egyáltalán nem jellemző a pécsi oklevélre. A szerkezetek oklevélbeli eloszlásából az oklevél rövidege miatt nem lehet következtetéseket levonni, de annál fontosabb egy pillantást vetni a szerkezetek igéire, ugyanis a három szerkezetben három különböző ige fordul elő, a *voco*, a *nuncupo*, illetve a *dico*, ez annál is inkább feltűnő, mert láttuk, hogy a garamszentbenedeki oklevél lejegyzője nagyon ritkán használta a *nuncupo* 'megnevez' jelentésű igét. A szerkezetek igéinek az alakját is megvizsgálva egy újabb különlegesség tűnhet a szemünkbe, mégpedig az, hogy bár mindhárom ige passzív formában jelenik meg, de a *voco* nem jelen idejű passzív alakban, hanem jövő idejűben szerepel (*episcopatus, qui vocabitur Quinqeeclesiensis*), ami ugyancsak ritka a magyar oklevelezési gyakorlatban. A tartalmi kiemelés következetesen valósul meg az oklevélben, hiszen a három szerkezet közül kettő határvonalat jelöl: *secundum (terminum) Ozora, donec peveniat ad aliam aquam, que Lupa nuncupatur* és *quartum (terminum) ut dicitur Kwarok*, a harmadik szerkezet pedig magát a püspökséget nevezi meg: *episcopatus, qui vocabitur Quinqeeclesiensis*. Az oklevél lejegyzője leginkább a földrajzi köznévvvel történő beillesztést részesítette előnyben, de ilyen kevés szórvány esetében kicsit túlzásnak tűnik ez a kijelentés, hiszen az effajta beillesztés is csak négy alkalommal fordul elő az oklevélben, kétszer a 'falu' jelentésű *vicum*, illetve annak kicsinyítőképzős alakja, a *viculum* jelenik meg ilyesfajta szerepben (*ad Thapeon vicum* és *Zemogny viculum*), további két esetben pedig folyónevek mellett szerepel fajtajelölő közszó (*ad Almas aquam* és *super Zauum fluvium*). A másik két határpont pedig mindenféle eljárás nélkül illeszkedik az oklevél szövegébe: *secundum (terminum) Ozora; tertium (terminum) Kopus*, egy szórvány pedig földrajzi köznévv nélkül ugyan, de latin prepozícióval áll: *a Danoby*, amely alakról ugyanaz mondható el, mint ami a veszprémvölgyi oklevél *iuxta Danubium* alakjáról.

2.2.2. A veszprémi püspökség oklevele is 1009-ből származik, de ez is későbbi században (XIII.) készült másolatban maradt ránk. A veszprémi oklevél a pécsi oklevélhez hasonlóan rövid diploma, ennél fogva kevés nyelvemékanyagot, 23 szórványt tartalmaz. A kevés számú szórvány közül 10 megnevezőszó mellett áll, bár ezek közül 7 csoportosan fordul elő (*quatuor civitates, nomibus Wespren ... atque Albam civitates, Colon et Vyssegrad civitates*, vagyis 'négy város, név szerint...' és

tres villas, nomine Avsy, Cari ac Beren, magyarul 'három birtok, név szerint...'). Ebben a két csoportos előfordulásban az a szembetűnő, hogy az első esetben a *nomen* 'név' jelentésű főnév többes számú ablatívusza (*nominibus*) szerepel mint megnevezőszó, ami tudomásom szerint nem gyakori a magyar oklevelezési gyakorlatban, s egyáltalán az effajta csoportos előfordulás sem gyakori. Az is feltűnő, hogy míg a három birtok említése esetén a földrajzi köznévi (*villa* többes számú alakja: *villas*) csak egyszer szerepel, addig a négy város említésénél kettő mellett még egyszer feltűnik a *civitas* 'város' jelentésű köznévi többes számú alakja, tehát valószínűleg nem csak a közvetlenül előtte állóra vonatkozik, hanem az azt megelőzőre is. E két csoportos előfordulás mellett két szórvány mellett a *nomine* a hagyományos, megszokott formában is megjelenik: *villam unam nomine Cari* és *villam unam Fyley nomine*. A 10 szerkezet között egy mondatértékű szerkezet található (*rivus, qui Apurig nuncupatur*), ami annál is inkább feltűnő, mert ez a szerkezet a *nuncupo* igét jeleníti meg mint megnevezőszót, s nem a XI. századi oklevelekben leggyakoribb *voco*-t vagy *dico*-t. A megnevezőszós szerkezetek eloszlása egyenletesnek mondható, bár azt ne felejtjük el, hogy mindösszesen 42 soros oklevélről van szó, illetve azt, hogy főként az oklevél első felében olvashatók a magyar nyelvű szórványok. Összesen két szórvány illeszkedik földrajzi köznévi oklevélbe: *Colocensis civitatis* és *Hurhyda civitatis*, egyetlen szórvány mellett van csupán prepozíció, ami ebben az oklevélben is a *Duna*, szintén latinul említve: *super Danubium*, s szintén egy szórványt említhetünk, ami mindenféle szerkesztési eljárás nélkül, pusztán helynévként szerepel az oklevélben: *Morzolfew*. Az oklevél latinos alakban vagy latinul feltüntetett neveit később elemzem.

2.3. Az István-kori oklevelek szórványainak az elemzése után nézzük meg a legrégebbi hiteles és eredetiben ránk maradt nyelvemlékünk, az 1055-ből származó **tihanyi alapítólevél** szórványainak a viselkedését! „A latin nyelvű oklevél a tihanyi bencés apátság I. Endrétől való megalapítását tartalmazza, kijelölve az apátság birtokait, valamint ezek határait” (MOLNÁR–SIMON 1976: 17). PAIS DEZSŐ az alapítólevél születésének 900. évfordulója alkalmából írt cikkében a hitelesség mellett egy másik fontos értéket is tulajdonít a nyelvemléknek: „nemcsak a ... hitelesség biztosít neki különös értéket, hanem az is, hogy kétségbe nem vonható magyarul beszélő személytől eredt nyelvi tényeket örökít meg” (1955: 5). PAIS ebben

a munkájában még azt is hangsúlyozza, hogy a tihanyi alapítólevél nem a legelső nyelvemlékünk: Bíborbanszületett Konstantin „De administrando imperio” című művének, illetve a veszprémvölgyi apácák görög nyelvű adománylevelének a nyelvészeti fontosságára utalva. Azt is hozzát teszi ugyanakkor, hogy bár a tihanyi alapítólevél nem az első nyelvemlékünk, de magyar nyelvemlékanyagának mennyiségében és a szórványok természetét tekintve felülmúlja a korábbi kettőt (1955: 3, 5). Nem szabad továbbá azt sem elfelejteni, hogy a korábban született két nyelvemlékkel ellentétben a tihanyi alapítólevél eredeti formájában maradt ránk. Az oklevél jelentős nyelvemlékanyagát BÁRCZI GÉZA több mint 50 évvel ezelőtt dolgozta fel, de a nyelvészek a mai napig érvényes információkat találhatnak BÁRCZI monográfiájában, ebből adódik, hogy bár a kutatók újabban is foglalkoznak a TA-val (főleg az oklevél születésének kerek évfordulóinak kapcsán), de ezek a művek lényegi pontokon ezidáig nem kényszerültek az 55 évvel ezelőtt született monográfia korrekciójára. ZELLIGER ERZSÉBET például, aki az oklevél keletkezésének a 950. évfordulójának a tiszteletére megjelentetett, elsősorban ismeretterjesztő céllal íródott, de természetesen a szakszerűség követelményéhez is alkalmazkodó művében az apátság birtokainak az ismertetése során szinte alig egészítette ki a BÁRCZI által leírtakat (2005). Megfigyelhető ugyanakkor, hogy újabban a tihanyi alapítólevelet témaként választó művek a BÁRCZI által még nem használt szempontok alkalmazását is bevonják a szórványokkal foglalkozó vizsgálataikba. Ilyen vállalkozásnak tekinthető HOFFMANN ISTVÁN munkája, aki „Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről” című, már idézett, a szórványokat beillesztő latin nyelvű formulák általános jellemzőit feltáró munkája (2004) után az oklevelekre vonatkozó általános megállapításait egy későbbi írásában a tihanyi alapítólevél szórványaira alkalmazta (2006). A szórványemlékek, minthogy több tudományterület becses forrásai, kitüntetett figyelmet kaptak, az évek során többféle szempont szerint vizsgálták azokat és mai napig is újabb, a szórványemlékek nyelvtörténeti hasznosítását segítő szempontok kerülnek elő. Ilyen szempont a magyar nyelvű elemek latin szövegbe történő beillesztését megcélzó vizsgálat is (lásd ehhez HOFFMANN 2006: 142).

2.3.1. A TA-beli szórványok latin szövegbe történő beillesztését vizsgálva főként HOFFMANN ISTVÁN eredményeire támaszkodva fogok megállapításokat tenni. A Tihanyi alapítólevél 83 önálló helyneve vagy helymegjelölése közül 13 szerepel

megnevezőszó mellett, ebből mindösszesen egy szórvány áll a *nomine*-vel kapcsolva (*locus Kert hel nomine*). Ha a megnevezőszós szerkezetek eloszlását nézzük az oklevél szövegében, akkor ebben az oklevélben is egyenletlenség figyelhető meg, ugyanis az első 25 szórvány közül 10 ilyen módon van beszerkesztve a latin szövegbe. HOFFMANN ISTVÁN ezt a következőképpen magyarázza: „a diploma első fele, harmada jóval gondosabb fogalmazást mutat, mint a további részei” (i. m. 145). Itt érdemes emlékeztetőül utalnunk arra, hogy a garamszentbenedeki oklevélben éppen az ellenkező helyzet áll fenn, ott ugyanis az oklevél második felében található a mondatértékű szerkezetek nagy része. A megnevezőszós szerkezetek igéit megvizsgálva azt állapíthatjuk meg, hogy a TA. lejegyzőjére sokkal inkább jellemző lehetett a stiláris érzékenység, mint a garamszentbenedeki oklevél leírójára, ugyanis a passzív személyragos alakoktól eltérő formák is megjelennek az oklevélben (*locus cuius est vocabulum Koku zarma, locus Mortis dictus és locus est, cognominatus Lupa*), bár a garamszentbenedeki oklevél írója több igealakot használt (a *voco*-t, a *dico*-t, a *nomino*-t, illetve a *nuncupo*-t), a TA.-ban pedig csak a *voco* és a *dico*, illetve a *cognomino* jelenik meg passzív formában, szám szerint ötször a *voco*, négyszer pedig a *dico*, a *cognomino* participiumi alakban (*cognominatus*) pedig egyszer, tehát a *dico* és a *voco* előfordulási gyakorisága megegyezik a garamszentbenedeki oklevéllel, bár ilyen kevés szórvány esetében ez aligha lehet mérvadó. A tartalmi kiemelés kritériuma jóval következetesebben alakul, mint a garamszentbenedeki oklevél esetében, ugyanis a 13 szerkezetes név közül 10 birtoktestet jelöl meg (pl. *villa, que vocatur Gamas; locus est alius, qui dicitur Huloodi* stb.), így a névvel jelölt birtokok a megszerkesztéssel még hangsúlyosabbakká válnak.

A megnevezőszóval való beillesztés mellett lehetséges integráló eljárás az effajta szerkesztési eljárás nélküli beillesztés is. Ennek két altípusa van: a latin helyfajtajelölő minősítőszóval álló vagy minősítőszó nélkül, ám többnyire latin prepozícióval történő beillesztés. Láttuk, hogy a garamszentbenedeki oklevél lejegyzője ezt a két eljárásmodot (földrajzi köznévvvel, ill. földrajzi köznévvvel nélkül) megközelítőleg egyforma gyakorisággal alkalmazta az oklevélszövegben. A tihanyi alapítólevél esetében azonban más a helyzet, feltűnő ugyanis, hogy a latin földrajzi köznévv + magyar helynévv típusú szerkezet — amely szerkezetet HOFFMANN ISTVÁN a megnevezőszós szerkezetek elliptikus változatának tartja, minthogy funkciójukat

tekintve ezek a szerkezetek a megnevezőszerű szerkezetekkel megegyeznek — meglehetősen ritkán fordul elő az oklevélben: szám szerint ötször (pl. *ad lacum Turku, ab eodem lacu Bolatin*). Ezekhez hasonló szerkezet még az *ad portum Ecli* és az *ad angulum aruk* is, de ez a hasonlóság csak formai, ugyanis itt a név és az előtte álló földrajzi köznévi valójában birtokos jelzős szerkezetet alkot: vagyis 'az Ekli (nevű hely, falu) gázlója', illetve 'az árok szöglete' formában értelmezhető (HOFFMANN 2006: 145). Mindezek alapján HOFFMANN ISTVÁN a következő, általánosítást is tartalmazó és a dolgozatom szempontjából is alapvető következtetésre jut: „a magyar helyneveknek a latin földrajzi köznévi segítségével történő szövegbe illesztése a TA. korában még nem lehetett általános szerkesztési eljárása az oklevél-fogalmazásnak” (i. m. 145). A TA-ra a latin prepozíció + magyar nyelvi elem típusú szerkesztés a legjellemzőbb. Leggyakoribb prepozíció, amely a magyar nyelvű szórványokat a latin állítmányhoz kapcsolja az *ad* (pl. *ad Seg, ad Zakadat* stb.), de elszórtan előfordul még a *super*, az *a*, *ab*, az *in*, *inter*, a *iuxta*, ill. az *ultra* is (pl. *super Balatin, in eodem Bolatin, iuxta Fizeg* stb.).

A helynevek nagyon ritkán magyar viszonyranggal vagy névutóval jelennek meg az oklevelek szövegében. A TA-beli szórványok egy része a *reá* névutó segítségével illeszkedik be a szövegbe: szám szerint 11 szórvány mellett jelenik meg ez a névutó (pl. *ad holmodi rea; Olup hel rea* stb.). A tizenkettedik *reá* pedig a magyar nyelvű szerkezet igenévi részéhez kapcsolódik: *Feheruuaru reá meneh hodu utu rea* (ehhez lásd még HOFFMANN 2006: 145). E névutós szerkezetek különleges jelentősége abban áll, hogy nincs még egy olyan oklevél, amelyben efféle szerkezeteket (s a *reá* névutót) találunk.

2.4. A Szent István korából származó oklevelek — melyek mindegyike a garamszentbenedeki oklevél keletkezési idejénél jóval korábbi —, illetve az eredetiben fennmaradt hiteles oklevelünk, a TA. nyelvemlékanyagának a vizsgálata után a továbbiakban a garamszentbenedeki oklevélnél egy jó évtizeddel későbbi oklevél, a **bakonybéli összeírás** szórványainak a latin szövegbe való beillesztését tekintem át. Munkahipotézisként arra is gondolva, hogy ezen oklevél jellegzetességei már talán jóval közelebb állnak az általam preferált oklevél sajátosságaihoz. GYÖRFFY GYÖRGY a „Diplomata Hungariae Antiquissima” című munkájának I. kötetében az oklevél státuszáról azt írja, hogy hozzátoldásokkal ellátott hamis

másolat (DHA. 247). A négy részből álló összeírás tehát fenntartások nélkül nem állítható a megbízható oklevelek sorába, de két fontos érv miatt mégis úgy láttam jónak, ha ezt az iratot is bevonom a XI. századi oklevelek szórványaival foglalkozó vizsgálódásaimba. Ez a két érv pedig a következő: egyrészt az, hogy az eddig vizsgált oklevelektől eltérően a bakonybéli irat első része — amely rész az oklevél szövege szerint a XI. században, pontosabban 1086-ban, Szent László királyunk uralkodása alatt kelt — számos magyar nyelvű szórványt tartalmaz, másrészt pedig az, hogy az oklevél ezen része a garamszentbenedeki alapítólevél keletkezési idejéhez (1075) közeli időpontra datálható. A továbbiakban tehát a bakonybéli összeírás alatt csupán a vizsgálódásaim szempontjából fontos első részt értem, a másik három rész ugyanis vélhetőleg a XII-XIII. századból származik, így ennek természetével e dolgozatban nem is kívánok foglalkozni.

Amint azt már említettem, a bakonybéli oklevél egyik „érdeme” — problémás volta ellenére is — az, hogy számos magyar nyelvű szórványt tartalmaz. Igaz ugyan, hogy a garamszentbenedeki oklevél szórványmennyiségének (kb. 280 szórvány) csak a harmadát teszik ki a bakonybéli oklevélben található szórványok (kb. 90 szórvány), de az eddig vizsgált oklevelekhez mérten mégis jóval gazdagabb anyagú oklevéllel van dolgunk.

2.4.1. A szórványok latin szövegbe történő beilleszkedési módozatait ezen oklevél esetében is a már megszokott sorrend szerint veszem számba, elsőként tehát a megnevezőszó mellett megjelenő szórványokat vizsgálva. Az oklevél szórványanyagának mintegy a harmada áll megnevezőszó mellett. Több ízben is láthattuk már az előzőekben, hogy a megnevezőszóval történő szerkesztési eljárásnak két lehetséges útja van: a megnevezőszó (pl. *dico*, *voco* stb.) mellett álló szórvány tagja lehet egyrészt egy mondatértékű szerkezetnek, a magyar nyelvű szórvány másrészt a *nomen* 'név, elnevezés' jelentésű főnév ablatívuszi esete, azaz a *nomine* mellett is állhat. E tekintetben rendkívül feltűnő, hogy a 31 megnevezőszó mellett álló szórvány mindegyike az első típust képviseli, azaz egy mondatértékű szerkezetnek a tagja (pl. *prima villa, que vocatur Cupan; quintum predium, quod dicitur Ketel loca; ad montem, qui vulgo dicitur Quoasseg* stb.), ami azt jelenti, hogy ebben az oklevélben a teljes szórványmennyiség nagy részét kitevő megnevezőszós szerkezetek egyike sem tartalmazza a *nomine* alakot. A 31 mondatértékű szerkezet

oklevélbeli eloszlása nagyjából egyenletesnek mondható, bár a diploma utolsó harmadában egy ilyen szerkezet sem fordul elő. Ezt azonban csak részben tekinthetjük aránytalanságnak, az oklevél ezen részében ugyanis az apátságához tartozó népesség név szerinti felsorolása található meg (pl. *In Cupan hii sunt equites: Keca, Dobron, Gurcu* stb.). Az oklevél 13 birtoktestet nevez meg, amelyek közül 10 mondatértékű szerkezetben szerepel (pl. *secunda villa est, que vocatur Quiar; septimum predium, quod vocatur Forkosig* stb.), azt mondhatjuk tehát, hogy a tartalmi kiemelés — ami a megnevezőszók használatát befolyásoló egyik fontos tényező — következetesen alakul ebben az oklevélben. Érdekességként említem meg, hogy további két birtoktest említését a mondatértékű szerkezetekhez megtévesztésig hasonlító „szerkezetben” olvassuk: *quartum predium, quod est iuxta fluvium Arpas*, ill. *predium, quod Martinus canonicus Sancto Mauricio dedit iuxta Bokon*, bár hiányzik a megnevezőszó, ami szerkezetté tenné őket, ill. a birtok megnevezése helyett mindkét esetben csupán a birtok fekvését tudjuk meg, megközelítőleg: *iuxta fluvium Arpas*, ill. *iuxta Bokon*, vagyis az ’Árpás folyó közelében’, ill. a ’Bakony mellett’ (ti. lévő birtok). A 31 mondatértékű szerkezetben 3 ige váltakozik: a *dico* (pl. *ad exitum rivuli, quod dicitur Veieztue*), a *voco* (pl. *predium, quod vocatur Kigouis*), ill. a *nomino* (pl. *tercia villa est, que nominatur Panauuadi*), de minden esetben az általános alanyt kifejező E/3 személyű passzív személyragos alakban. A gamszentbenedeki oklevél, ill. a TA. megnevezőszós szerkezeteivel összehasonlítva a bakonybéli oklevél hasonló szerkezeteit, azt kell kiemelnünk, hogy az említett két nagyobb oklevéllel ellentétben itt a *dico* fordul elő legtöbbször (20-szor), ez után következik a *voco* (9-szer), végül pedig a *nomino* (2-szer). Emlékeztetőül: a gamszentbenedeki, ill. a tihanyi alapítólevél esetében a *voco* gyakoriságát állapíthattuk meg, bár ezekben az oklevelekben a *voco* gyakorisága nem annyira számottevő, mint a bakonybéli oklevél esetében a *dico*-é.

2.4.2. Mindeztől még nem ejtettünk szót a mondatértékű szerkezetek egy fontos jellemzőjéről, nevezetesen arról, hogy a szerkezet igéjéhez határozói bővítmény is kapcsolódhat. Annak, hogy eddig még nem szóltam erről a sajátosságról, az az oka, hogy a gamszentbenedeki oklevélnél korábbra datált, eddig vizsgált XI. századi oklevelekre egyáltalán nem mondható jellemzőnek a határozói bővítmény használata, a TA-ban előfordul ugyan, de mindösszesen egyszer

(*in loco, qui vulgo dicitur Tichon*). Az említett határozói bővítmény leggyakrabban a *vulgo* 'általában, közönségesen beszélt nyelven', de előfordulhat az oklevelekben ilyen szerepben a *hungarice* 'magyarul', illetve a *latine* 'latinul' adverbium is. A garamszentbenedeki oklevélben sem fordul elő nagy számban határozói bővítmény (összesen négy mondatértékű szerkezet igéjéhez kapcsolódik effajta bővítmény), de ez a négy adverbiumi előfordulás a magyar oklevelezési gyakorlat kuriózumának tekinthető. A garamszentbenedeki oklevél ugyanis nem a középkori oklevelekben gyakori *vulgo* adverbiumot jeleníti meg, hanem a ritkábban használt *hungarice*-t, ill. *latine*-t. A 'magyarul' jelentésű adverbium kétszer a *vocatur* passzív állítmány bővítményeként szerepel a garamszentbenedeki oklevélben: *per silvam Huntiensem, que hungarice Surkuscher vocatur* és *tributum ... mercati, quod vocatur hungarice Zobuzlou wasar*. A *hungarice* e két előfordulásán túl a 'magyarul' jelentésű adverbium egy alkalommal pedig a *latine* adverbium párjaként tűnik fel: *in loco, qui dicitur hungarice Aranas, latine autem Aureus*. Ez a „párban” való szerepeltetés — tudomásom szerint — messze nem szokásos a hazai oklevelezési gyakorlatban. A *hungarice* alakok kapcsán a következőket kell magyarázatként megjegyeznünk. Az adverbium első előfordulását valószínűleg a latin és a magyar név egymás melletti említése idézhette elő: *per silvam Huntiensem, que hungarice Surkuscher vocatur*. Hasonló ehhez a *hungarice* következő felbukkanása is, a korábban már idézett *in loco, qui dicitur hungarice Aranas, latine autem Aureus* szövegkörnyezetben. Ez a szerkesztési mód a *hungarice* első adatára nagyban emlékeztet, itt azonban a második helyre került latin névalak mellett a *latine* adverbium is feltűnik. A legutolsó *hungarice* megjelenése az előbbiekkal ellentétben teljesen indokolatlan, ugyanis e helyütt nincs szó a latin és a magyar név egymás mellettségéről: *tributum ... mercati, quod vocatur hungarice Zobuzlou wasar*. Így a *hungarice* ezen adatát talán éppen a közvetlenül előtte említett szórvány mintája idézhette elő.

A bakonybéli oklevélben 9 ízben bukkan fel határozói bővítmény, s mind a 9 esetben a *vulgo* adverbiumot találjuk e szerepben, s ugyancsak minden esetben a *dicitur* passzív állítmány bővítményeként (*ad caput vallis, que vulgo dicitur Qumlouozou; ad montem, qui vulgo dicitur Quoasseg* stb.). A bakonybéli oklevél e tekintetben tehát a középkori oklevelek általános adverbium-használatához igazodik (a *vulgo* használatára vö. HOFFMANN 2004: 40).

Érdemes ismételtten megjegyezni, hogy a garamszentbenedeki oklevélben a 3 adverbiumot is tartalmazó mondatértékű szerkezet közül kettő a *voco*-t tartalmazza mint megnevezőszót, a bakonybéli oklevél *vulgo* adverbiumai pedig minden esetben a *dico* ige bővítményeként fordulnak elő. Ennek magyarázatát talán az igék jelentése felől közelíthetjük meg, hiszen amíg a *dico* jelentése az általánosabb 'mond valaminek', addig a *voco*-é speciálisabb, a névhez jobban igazodó 'nevez vminek', s talán a *voco* jelentéséhez a *hungarice*, a *dico* jelentéséhez pedig a *vulgo* adverbium illeszkedhetett jobban.

A bakonybéli összeírás megnevezőszó mellett megjelenő szórványainak a vizsgálata után nézzük meg, hogyan viselkednek azok a szórványok, amelyek az előzőekben ismertetett megnevezőszós szerkezetek nélkül váltak a latin szöveg alkotóelemévé! Az oklevél lejegyzője megközelítőleg egyforma gyakorisággal alkalmazta a földrajzi köznevet (pl. *fluvius Arpas*; *Lessu montis, sepulchrum Qukar, in villa Soriul* stb.) mint integráló módszert, ill. a földrajzi közszók nélküli, ám többnyire latin prepozícióval történő beillesztést (pl. *in Tarian, de Beel, per Arpas* stb.). A földrajzi közszók között — ahogyan az a példáimból is kiviláglik — egy sincs, ami nagy számú előfordulásával kitűnne a többi közül, különféle helytípusok megnevezésénél találunk effajta közszókat.

3. A XI. századi oklevelek magyar nyelvű szórványainak a vizsgálata után térjünk át ezen oklevelek **latinul vagy latinos alakban szereplő neveire**! Elsőként is azt kell megjegyeznünk, hogy egyes névfajták körében sokkal gyakoribb a szórványok latinra fordítása vagy csupán latin végződéssel való ellátása. Leginkább a víznevekre és a településnevekre jellemző az effajta megjelenés, de számos példát találunk a hegynevek között is (ehhez lásd bővebben HOFFMANN 2004: 16-38). HOFFMANN ISTVÁN az oklevelekben megjelenő latin neveket vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy a latin nyelvű névhasználat tudatos oklevélírói törekvés eredménye, hiszen egy-egy névcsoporthoz szinte kizárólagosnak tekinthetők, a helynevek más csoportjában pedig alkalmoszerűek a latin alakok, s többnyire akkor is vulgáris nyelven szerepel egy-egy elem, ha az könnyedén lefordítható lenne (i. m. 37-8).

Felmerülhet bennünk a kérdés, hogy a latinul megjelenő nevek vizsgálatára miért is van szükség. Igaz ugyan, hogy a magyar nyelvtörténet számára nincs közvetlen forrásértéke a latinul, illetve a latinósított alakban megjelenő neveknek, de a magyar megfelelők szempontjából semmiféleképpen sem hagyhatjuk figyelmen kívül ezeket a nyelvi formákat sem (ehhez lásd még HOFFMANN ISTVÁN i. m. 15). A szórványok latin szövegbe történő beillesztését vizsgáló tanulmány pedig ugyancsak nem tévesztheti szem elől a latin nyelvre fordított elemeket, hiszen a vulgáris nyelvtől eltérő nyelven való szerepeltetés maga is egy beillesztési módozat.

3.1. A XI. századi oklevelek latin nyelvű elemeinek a vizsgálatát a **víznevekkel** kezdjük. A garamszentbenedeki oklevélben kivétel nélkül latin alakban szerepel a *Duna* víznevünk, de hol köznévvvel (pl. *aqua Danubii*; *flumen Danubii*), hol köznévv nélkül állva (pl. *prope Danubium*; *in Danubio*). Azt azonban meg kell jegyeznünk a *Danubius* forma használata kapcsán, hogy ez esetben talán pontosabbak vagyunk, ha ezt az alakot nem a *Duna* víznév latin fordításának, hanem a latin megfelelőjének tekintjük. A garamszentbenedeki oklevélhez hasonló alakokat látunk a többi XI. századi oklevélben is a *Duna* víznevünk említése esetén: *iuxta Danubium* (veszprémvölgyi oklevél), *super Danubium* (veszprémi oklevél) és a *Danobyo* (pécsi oklevél). Másik nagy folyónk, a *Tisza* említései nem hasonlítanak a *Duná-é*hoz, ugyanis a garamszentbenedeki oklevélben előforduló számtalan említése közül csupán egy esetben szerepel latinul: *ex Ticia*. Ez azért feltűnő, mert az Árpád-korban a *Tisza* is rendre latinul szerepelt a diplomákban (ld. KMHSz. 277-8).

A két ismert folyónevünk után nézzük meg a garamszentbenedeki oklevélben előforduló kevésbé ismert vízneveket is! Ezek a *piscina, qui dicitur Rotunda* és az *alia Lutea piscina*. E két név közvetlenül egymás után szerepel az oklevélszövegben, s amint a példa is mutatja mindkét esetben halastóról van szó. A *Rotunda* és *Lutea* alakokban valószínűleg magyar víznevek latinra fordítását gyaníthatjuk, az azonban bizonytalan, hogy a magyar névalak tartalmazza-e a köznevet, vagy sem, tehát kétséges, hogy *Kerek-tó*-ról, illetve *Sáros-tó*-ról, vagy csupán *Kerek* és *Sáros* egyrészes, sajátosságot kifejező víznevekkel van-e dolgunk. (Az előbbit talán a névrendszertani analógiák jobban támogatják.)

3.2. A víznevek mellett az európai ismertségű makrotoponimákra is a latin alakban való szerepeltetés volt jellemző. Így *Magyarországnak* a megnevezése is latin névformával történt a középkori oklevelekben. Országunk megjelölésére a *Hungaria* mellett használatos volt még az ókori eredetű, a *Hungáriával* azonos jelentésű *Pannonia* is (ehhez lásd HOFFMANN 2004: 20). Az általam vizsgált XI. századi oklevelek is csupán latin formában utalnak országunk nevére. A sok előfordulás közül a *Pannoniorum rex*, ill. az *in supradictis vero terris in Hungaria* alakokat a garamszentbenedeki oklevélből idézem, de a pécsi (pl. *Hungarie rex*) és a veszprémvölgyi oklevelek is (*Pannoniorum rex*) említenek hasonló alakokat.

3.3. Kétségtelen, hogy a **településnevek** körében található a legtöbb latin nyelvű elem. E nevek latin nyelvű említését nem nyelvi tényekkel, hanem sokkal inkább a megjelölt helyek korabeli szerepével, fontosságával kell magyarázni. Megfigyelhető ugyanis, hogy országos jelentőségű helyeknek, királyi és vármegye központoknak, fontos városoknak a megnevezései kevésbé fontos, kisebb települések neveinél jóval gyakrabban állnak latinul (vö. HOFFMANN 2004: 23-5).

A településnevek esetében többnyire nem a nevek latinra fordításáról, hanem hangalaki módosításról, ill. a nevek latinos végződéssel való szerepeltetéséről van szó. A garamszentbenedeki oklevélben *Csongrád* megnevezése fordul elő latinosított melléknévi alakban: *Cernigradensium* és *Cernigradenses*. Ugyancsak latinosított melléknévi alakban szerepel *Bél* megnevezése a bakonybéli összeírásban (*Beliensis*), *Veszprémé* a veszprémvölgyi apácáknak adott görög oklevélben (*Bezpremensis* és *Bezpremensium*), valamint *Visegrád* megnevezése is a veszprémi oklevélben (*Vyssegradiensis civitates*).

Az előbb említett nevektől különbözik *Székesfehérvár*, illetve *Pécs* oklevélbeli megjelenése, ezek a nevek ugyanis többnyire nem latinos formában, hanem latinul szerepelnek. A garamszentbenedeki, illetve a veszprémi oklevél is latinra fordítva illeszti be az oklevélbe *Székesfehérvár* nevét. A garamszentbenedeki oklevélben két ízben az *Albensium* névformát, a veszprémi oklevélben pedig az *Albam civitates*, illetve ennek melléknévi formáját, az *Albensis civitatis*-t olvassuk. A tihanyi alapítólevél azonban az előzőektől eltérően magyarul említi a *Fehérvár* nevű települést (*Feheruuaru rea meneh hodu utu rea*), ami egyáltalán nem volt jellemző az Árpád-korban (vö. Gy. 2: 363-82). A pécsi és a veszprémvölgyi oklevél is

Quinqueecclesiensis melléknévi alakban utal *Pécs* nevű településünkre. *Pécs* azonban sajátos helyet foglal el a településnevek között, minthogy a középkori latinságban *Quinqueecclesiae*-nek ('öt templom') nevezték ezt a várost. A XI. századi oklevelekhez hasonlóan viselkednek a később született diplomák is, rendre latinul szerepeltetik ugyanis ezek a munkák is *Pécs* nevű településünket (ld. KMHSz. 220). A pécsi oklevél kiállításának helyét, *Győrt Jaryana* alakban említi, ami ugyancsak általános volt az Árpád-korban (ld. Gy. 2: 589-600).

3.3.1. A településnevek csoportján belül az egyházi helységnevek körében igen nagy arányú a latin névhasználat. „A latin és a magyar formák e névcsoportban egymásnak mindig szó szerinti megfelelései” (HOFFMANN i. m. 25). A patrocíniumi településnevek a garamszentbenedeki oklevélben mindig latinul szerepelnek (pl. *in partem Sancti Benedicti*, ill. *villam Sancti Benedicti*). Fontos megjegyeznünk, hogy a *Szentbenedek* elnevezés a templom védőszentjeként, patrónusaként szerepelt elsődlegesen, így talán az oklevélíró a *villa* kitételére egy-egy alkalommal az vezethette, hogy ezáltal is jelezni kívánta: falunévként és nem templomnévként szerepelteti e helyütt.

3.3.2. A garamszentbenedeki oklevélben olvasott *villa Martini* alakban egy települést jelentő latin földrajzi köznévi + személynév latin genitívuszi alakjának kapcsolatát láthatjuk. Az effajta nevek esetén azonban nehéz megállapítani a magyar nyelvi megfelelőt (a *villa Martini* lehet például *Mártonháza*, de *Mártonfalva* is, vagy éppen pusztai személynévi *Márton* és helynévképzős *Mártoni* ugyancsak), sőt sok esetben az is bizonytalan, hogy helynevet vagy csupán az említett személy birtokához tartozó területet jelölnek-e.

3.4. A latinul és a latinos alakban szereplő nevek elemzésének a zárásaként a garamszentbenedeki oklevélben található néhány különleges alakról szólok. A *iuxta magnam Zecum* forma azért különleges, mert magyar nyelvi elemén latin határozórag (accusatívus) figyelhető meg. Effajta latin végzések főleg olyan típusú nevek végén jelennek meg, amelyek végződésüket tekintve beillenek a latin szavak rendszerébe. Erre példaként hozhatjuk a garamszentbenedeki oklevélből az *in aquam Sitouam*; az *ultram Tizam*; az *ex utraque parte Tize sunt piscine*; *Grane...* stb formákat. Azonban arra is van példa, hogy azokat a neveket, amelyek nem deklinálhatók, olyan végzésekkel látják el, hogy könnyedén megvalósítható legyen

azok latin raggal történő megjelenítése is. Ezt láthatjuk a garamszentbenedeki oklevél *Alparienses*, *Chonienses*, *Gegnienses* stb névformáiban is, ahol is a lejegyző latinosított melléknévi alakokat formált a víznevekből, s ezt láttuk az előbb elmezett városnevek esetében is (pl. *Vyssegradiensis*).

Az oklevelekben a kevertnyelvűség olykor úgy jelentkezik, hogy a magyar, illetve a latin grammatikai megoldások egyidejűleg bukkannak fel. Az *in loco, qui dicitur Wagetuin*, illetve az *in eodem loco, qui Sitouatuin dicitur* szerkezetekben a latin prepozíció (*in*: '-ba, -be; -ban, -ben; -n, -on, -en, -ön') használata mellett a magyar szórvány is minden bizonnyal magyar határozóraggal áll (azaz *Zsitva tövén* és *Vág tövén* formában értelmezhető). Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a *Zsitva töve* helynév a *de* ('-ról, -ről; -ból, -ből; -tól, -től') latin prepozíció mellett is ugyanilyen alakban áll: *de Sitouatuin*.

IV. Összegzés

A XI. századra vonatkozó, megbízható adatokat tartalmazó oklevelek (a veszprémi diploma, a pécsi és a veszprémi püspökség iratai, a TA, ill. a bakonybéli összeírás) magyar, illetőleg magyar vonatkozású szórványainak a vizsgálata után foglaljuk össze, hogy a látott oklevelek beillesztési módozatai mennyiben hasonlítanak, illetve térnek el a garamszentbenedeki oklevél beillesztési eljárásaitól! Mindezt természetesen azzal a céllal tesszük, hogy valamiféle képet kapjunk arról, hogy az oklevél mely részei tekinthetők utólagos beszúrásoknak, vagyis arról, hogy melyek azok a részek, amelyek csupán a XIII. századi másolat során kerültek be az oklevél szövegébe. Az említett oklevelek integráló módszereinek a garamszentbenedeki oklevél különféle beszerkesztési eljárásaival való egybevetését főként az 1075-ös diploma szórványainak a beillesztő módozatait megcélzó vizsgálataim során felmerült gyanús pontokra támaszkodva végzem el. Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy amíg nem ismerjük a XIII. századi oklevelek jellegzetes beillesztési eljárásait, addig csupán feltételezhetjük, az eljárások gyakoriságából, hogy mely szerkezetek utalhatnak a XIII. századi oklevelezési gyakorlat nyomaira. Határozott kijelentéseket majd csak a XI. és XIII. századi eljárások együttes ismeretének a birtokában tehetünk, így e helyütt továbbra is meg kell elégednünk a feltételezésekkel.

A garamszentbenedeki oklevél megnevezőszerű szerkezeteinek a száma a megvizsgált XI. századi oklevelek hasonló szerkezeteihez viszonyítva nem mondható sem soknak, sem kevésnek, bár az oklevelek teljes szórványmennyiségéhez mérten a TA-ban a garamszentbenedeki oklevélnél kevesebb, a bakonybéli összeírásban pedig több megnevezőszerű szerkezet szerepel. Ebből az látszik körvonalazódni, hogy időben előrehaladva az oklevélírók egyre több megnevezőszerű szerkezetet alkalmaztak a beillesztéshez. Az a gyanúm azonban, hogy a kétfajta szerkezet olyan fajta eloszlása a garamszentbenedeki oklevélben, amit már említettem, — tudniillik az, hogy a *nomine*-s szórványok az oklevél első felében, a mondatértékűek pedig a második felében vannak nagyobb számban — utólagos változtatás eredménye, ugyanis a TA. teljesen másképp viselkedik, ott az oklevél elején vannak a mondatértékű szerkezetek nagyobb számban, ami

valószínűleg a gondosabb megszövegezéssel magyarázható. Gyanakodásra adhat az is okot, hogy a garamszentbenedeki oklevélben közel egyenlő számban fordulnak elő a *nomine*-s szórványok és a mondatértékű szerkezetek, a vizsgált oklevelekből ugyanis az körvonalazódik ki, hogy az oklevélírók a XI. században vagy az egyik vagy a másik formát részesítették előnyben. De nem mehetünk el ennek kapcsán említés nélkül amellett, hogy a veszprémi oklevél kivételével (ahol a 10 szerkezet között csupán egy mondatértékű van) a XI. századi oklevelekben szinte alig fordul elő a *nomine* alak. Láttuk, hogy a TA-ban is a 13 megnevezőszós szerkezet közül mindösszesen egy áll *nomine* mellett (*locus Kert hel nomine*), a bakonybéli összeírásban pedig a szórványok 1/3-t kitevő megnevezőszós szerkezetek közt egy *nomine*-s alak sem bukkan fel. A szerkezetek igéinek az előfordulási gyakoriságát megvizsgálva az tűnik szembe, hogy a *nomino* és *nuncupo* igék használata nem volt elterjedt a XI. században, a TA-ban ugyanis egyáltalán nem fordulnak elő ezek az igék, a bakonybéli összeírásban a *nomino* előfordul ugyan, de csak két ízben. Némiképp ellentmond ennek azonban az a tény, hogy a veszprémi és pécsi püspökség iratai a kevés számú szerkezetes neveikben a *nuncupo* igét szerepeltetik.

Zárásként pedig még arra kell utalnunk, hogy a megvizsgált oklevelek megnevezőszó nélküli szórványai hogyan illeszkednek az anyaszövegbe. Ez esetben érdemes abból a HOFFMANN ISTVÁN által tett megfigyelésből kiindulni, hogy a TA korában a földrajzi köznévmagyar helynév típusú szerkezetek még nem voltak általánosan elterjedtek a magyar oklevelezési gyakorlatban, hiszen az alapítólevélben nagyon kevés számú földrajzi köznévvvel beillesztett szórványt látunk (2006: 145). Ha megnézzük a nagyszámú nyelvemlékanyagot felsorakoztató diplomákat (garamszentbenedeki és bakonybéli), akkor azt látjuk, hogy a TA után 20, illetve 30 évvel később született munkák már nagy számban tartalmaznak földrajzi köznévvvel beillesztett szórványokat is. A TA előtt született kevés nyelvemlékanyagú oklevelekről (veszprémvölgyi, pécsi, illetve veszprémi) is azt mondhatjuk, hogy a teljes szórványmennyiségükhöz képest nagy számban tartalmaznak földrajzi köznévvvel ellátott szórványokat, de kevés nyelvemlékanyagú diplomákról lévén szó, óvatosan kell bánni ezzel a kijelentéssel.

V. Irodalom

- BALÁZS JÁNOS (1989), A latin a Duna-tájon. In: Nyelvünk a Duna-tájon. Szerk. BALÁZS JÁNOS. Bp. 95-140.
- BALOGH ALBIN (1944-1946), A veszprémvölgyi görög monostor alapítása. A legrégebb magyarországi oklevél. Regnum 6: 21-30.
- BÁRCZI GÉZA (1944), A tihanyi alapítólevél hangjelölése. MNy. 40: 313-330.
- BÁRCZI GÉZA (1951), A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Nyelvészeti Tanulmányok 1. Bp.
- BENKŐ LORÁND (1967), A magyar nyelvtörténet forrásai és felhasználásuk módszere. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND–BERRÁR JOLÁN, A magyar nyelv története. Bp. 21-94.
- BENKŐ LORÁND (2003), Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp.
- DHA.= Diplomata Hungariae Antiquissima Vol. I. Praefuit GYÖRFFY GYÖRGY. Bp., 1992.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Bp., 1987.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1966), Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Bp.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1977), István király és műve. Bp.
- HOFFMANN ISTVÁN (2004), Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. In: Helynévtörténeti tanulmányok I. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9-61.
- HOFFMANN ISTVÁN (2006), Szöveg és szórvány kapcsolata a Tihanyi apátság alapítólevelében. In: A mondat: kaland. Hetven tanulmány Békési Imre 70. születésnapjára. Szerk. GALGÓCZI LÁSZLÓ–VASS LÁSZLÓ. Szeged. 142-147.
- KARÁCSONYI JÁNOS (1904), Szent István király élete. Bp.
- KMHSz.= Korai magyar helynévszótár [1000-1350]. 1. Abaúj–Csongrád vármegye. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN. Bp. 2005.
- KMTL.= Korai magyar történeti lexikon (9-14. század). KRISTÓ GYULA. Bp., 1994.
- KNIEZSA ISTVÁN (1928), A magyar helyesírás a tatárjárásig. MNy. 24: 188-197.
- KNIEZSA ISTVÁN (1949), A zabori apátság 1111. és 1113. évi oklevelei, mint nyelvi (nyelvjárási) emlékek. Debrecen.

- KNIEZSA ISTVÁN (1952), Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp.
- KRISTÓ GYULA (2002), Századok. 134: 3-44.
- KRISTÓ GYULA (2003), Magyarország története [895-1301]. Bp.
- MOLNÁR JÓZSEF-SIMON GYÖRGY (1976), Magyar nyelvemlékek. Bp.
- MORAVCSIK GYULA (1984), Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1939), A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék.
MNyTK. 50. sz. Bp.
- PAIS DEZSŐ (1955), 1055-1955. MNy. 51: 3-9.
- SZABÓ DÉNES (1954), A dömösi adománylevél hely- és vízrajza. MNyTK. 85. sz. Bp.
- SZABÓ T. ATTILA (1966), Egy hamis ómagyar kori dési kiváltságlevél helynév-
szórványainak hiteléhez. MNy. 62: 420-424.
- SZENTPÉTERY IMRE (1923), Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke I.
Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE (1930), Magyar oklevéltan. Bp.
- SZENTPÉTERY IMRE (1938), Szent István király oklevelei. In: Emlékkönyv Szent István
király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Bp. 135-
202.
- ZELLIGER ERZSÉBET (2005), A Tihanyi Alapítólevél. Pannonhalma.